

# I. ДОХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТИ

---

---

DOI 10.33294/2523-4234-2023-33-1-3-31

УДК 930.2 : 003.071 [251+2–5 (477.4–5)]

**Андрій Михайлович КОРЧАК**

ORCID: 0000-0002-3895-9677

## **Єгипетські культури в Північному Причорномор'ї та Українському степу за даними пам'яток епіграфіки та археології (VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.)**

Зібрано та проаналізовано відомості про знахідки на території Північного Причорномор'я та Українського степу предметів пов'язаних з культурами божеств єгипетського походження. Подано їх максимальний перелік та коротку характеристику. Визначено час їхньої появи та побутування на території України. Висвітлено питання функціонального призначення такого типу сакральних пам'яток. Обґрунтовується думка, що способи поклоніння єгипетським божествам могли мати як загальний, так і приватний характер, а їхні культури були еллінізовані за своєю суттю.

*Ключові слова:* єгипетські божества, культові предмети, пам'ятки епіграфіки та археології, Північне Причорномор'я, Український степ

**Andriy Korchak**

### **Egyptian cults in the Northern Black Sea Coast and the Ukrainian Steppe according to epigraphic and archeological monuments (6th century BCE – 4th century CE)**

A number of source-scientific and historiographical studies have been analyzed. They provide information on finds of objects related to the cults of deities of Egyptian origin in the territory of the Northern Black Sea Coast and the Ukrainian Steppe. A description of the relevant epigraphic inscriptions, sgraffito, bronze, marble, terracotta and bone statuettes, reliefs on clay candelabums and dishes, gems carved from precious stones, golden, silver, bronze and iron rings, bone tesserae, amulet-beads, made of Egyptian faience and bronze coins is given.

It is established that faience beads first began to enter these regions in the 6th – 5th centuries BCE, they performed the role of apotropaeus among the ancient Greek, Scythian, and later Sarmation population and gained great popularity there. It is determined that on the territory of the Ukrainian Steppe up to the 4th century CE only such beads belonging to Egyptian cult material occur, on the

other hand, the rest of the material is characteristic only for the Northern Black Sea Coast. It is found that the discovered sacred objects testify to the existence of Egyptian beliefs in their Hellenized version in the Greek colonies of the specified region starting from the 3rd century BCE and until the end of the ancient era.

The opinion is substantiated that despite the possible official nature of the studied cults, that can be evidenced by the minting of copper coins with the image of Zeus Amon and Serapis in the Bosphorus by Queen Dynamia (12/11 BCE - 7/8 CE) or the presence of temples of Serapis, Isis, Asclepius, Hygeia and Poseidon in the first half of the 3rd century CE in Olbia, the worship of the Egyptian gods was rather private. In particular, they were addressed in healing magical practices, and these deities acted as patrons of the dead. Isis was considered the patroness of sailors.

*Keywords:* Egyptian deities, cult objects, monuments of epigraphy and archaeology, Northern Black Sea Coast, Ukrainian Steppe

Досліджуючи проблему поширення східних культів за межами традиційного греко-римського світу VI ст. до н. е. – IV ст. н. е., не можна оминати території Північного Причорномор'я та степової зони України. Саме тут впродовж останніх двохсот років було виявлено низку археологічних артефактів релігійного призначення, більшість з яких пов'язана з досить популярними у греко-римському світі культурами єгипетських божеств, серед яких особливо виділяється александрійська тріада Ісиди – Осіріса (Серапіса) – Гора (Гарпократа).

Задокументованих чи просто згаданих в історичній літературі сакральних пам'яток, пов'язаних із єгипетськими божествами, які були виявлені у зазначених регіонах України, можна обрахувати сотнями. Відповідно, напрашується висновок, що єгипетські вірування мали значний вплив на населення місцевих давньогрецьких колоній, а також залишили свій слід серед скіфів і сарматів. Звідси і виникає актуальність вивчення вказаної теми.

Головною *метою* представленого дослідження є комплексний огляд максимально пов'язаних з єгипетськими віруваннями артефактів, а також визначення способів поклоніння відповідним божествам і встановлення особливостей характеру їхніх культів.

Досягнення поставленої мети передбачало вирішення низки завдань:

– дослідити праці, у яких представлена інформація про знахідки на території Північного Причорномор'я та Українського степу предметів приналежних до єгипетських вірувань;

– встановити максимально повний перелік відповідних культових пам'яток і проаналізувати пов'язану з ними інформацію;

– з'ясувати час побутування цих артефактів на українських землях;

– розкрити їхнє функціональне призначення;

– визначити способи поклоніння єгипетським божествам;

– проаналізувати характерні особливості їхніх культів.

Вивчаючи проблему поширення у Північному Причорномор'ї та Українському степу в VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. єгипетських вірувань, науковці, в основному, займалися вивченням окремих груп культових предметів. До прикладу, епігра-

фічні написи досліджували В. Латишев [33; 34; 84] та С. Лур'є [37], а сграфіто – Е. Соломонік [63]. Аналізом статуєток, світильників, культового посуду, найбільше займалася М. Кобиліна [25]. Дрібні вироби вивчали: геми – О. Невсров [41], персні – М. Трейсер [68], тессери – М. Ростовцев [58], монети – В. Анохін [3; 4] та Н. Фролова [74]. Серед спеціалістів з питання єгипетського фаянсу слід виділити Б. Турасва [71; 86], Б. Піотровського [52], К. Алексєєву [1], А. Островерхова [43; 44; 45], О. Дзенладзе [20; 21], В. Саєнка [60] та ін.

Отже, можна констатувати факт, що праць, які б в загальних рисах висвітлювали проблему побутування у вказаних регіонах єгипетських вірувань, фактично немає. Очевидно, зараз це і є найбільш *актуальний* напрямок для проведення подальших досліджень із зазначеної тематики.

### *Огляд пам'яток.*

**Епіграфічні написи.** У 1889 р. у Тірі поблизу фортеці виявлена мармурова плита (п'єдестал) висотою 0.085 м, шириною 0.25 м, із написом: "...ς Κρατίνου Σαράπιδι/Ἰσιδι, ...θεοῖς συν(ν)άοις χαριστήριον" ("... [сином] Кратина Серапиду/Ісіді ... шанованим з ними богам"). На думку В. Латишева, можливо такими богами були Анувід і Гарпократ. На підставі написання грецьких літер π, δ, χ, ι, κ, α, вчений датує напис II ст. до н. е. [33, с. 58–59; 55, с. 119; 84, № 5].

У 1884 р. три фрагменти мармурової плити із написом, 222–235 рр. н. е., було знайдено на території Ольвії: "Τύχη ἀγαθῆ/Υπερ τῆς τοῦ κυρίου Αὐτοκράτορος/Μ(άρκου) Αὐρ(ηλίου) Σεουήρου Ἀλεξάνδρου τύχης/καὶ ἱερῶς συνκλήτου καὶ στρατευμάτων/καὶ ὑγείας καὶ εὐσταθείας τῆς πόλεως/θεοῖς ἐπηκόοις Σαράπι καὶ Εἴσι/καὶ Ἀσκληπιῶ καὶ Ὑγεία κ[α]ῖ Ποσειδ(ῶ)νι/Αὐρ(ήλιος) Ἰουλιανὸς Ἀλεξάνδρου τοῦς/νηοῦς ἀπὸ θεμελίων σὸν τῇ στοῶ/καὶ κεραμῶσει καὶ θύραι[ς] καὶ θ[υρί]-/σι ἐκ τῶν ἰδίων τῇ π[ατριδ]ι/κ[τεσκεύασεν]" ("З добрим щастям. За щастя пана Імператора Марка Аврелія Севера Александра і священного синкліту та воїнств і за здоров'я та добрий стан міста богам милостивим Серапісу та Ісіді, Асклепію та Гігеї і Посейдону Аврелій Юліан син Александра спорудив храми від фундаментів з портиком, черепичною роботою, дверми та вікнами із власних коштів для батьківщини") [34, с. 1–7; 37, с. 96–100; 81, с. 22–24; 84, № 184].

Згідно з С. Рижовим, з Ісідією слід пов'язувати знайдений у 1958 р. під час розкопок башти Зенона у Херсонесі уламок свинцевої пластини із зображенням двох павичів, які стоять один навпроти одного, а між ними проглядається дерево. Під зображенням птахів є напис: "ΚΥΡΕΙΑ/ΔωροΝ" ("Дар Володарці") [59, с. 211]. Проте існує й критика такої думки [23, с. 150, рис. 1, 3].

На відміну від Тіри та Ольвії, в епіграфічних написах з Боспору не трапляються імена Серапіса та Ісіді, але цей пробіл частково заповнюють теоморфні імена, котрі відомі там у I–II ст. н. е. – "Σαραπίων" [27, № 358; 511; 581], "Ἰσιγόνη" [27, № 311; 678; 684] і "Ἰσίω" [27, № 685]. Винятком є хіба що святилище Афродіти в Німфеї, де на одній із стін збереглося зображення корабля із назвою "Ἰσίδα" [62, с. 40].

У 1951 р., при перекопі виноградника за 15 км від Анапи, знайдено амулет із закляттям. Це агатова кулька, вкрита врізним грецьким письмом високої якості. Верхня часова межа виготовлення пам'ятки – не раніше II ст. н. е. Текст на стороні А виконаний каменерізом, який готував амулет для продажу: "πρὸς φαρμάκων ἀποτομιάς"

(“для вигнання отрути”). Напис на стороні Б вирізаний на індивідуальне замовлення: “Κυρεία, δέομαι σου λόηισον/τῆμ Μαθηνάκεν ὑγειῆ/περὶ τοῦ κορυφῆς ἐνκεφάλ[ου]/ ὄτων,/μήνινγος,/σταφύλης,/τραχήλου,/μετώπου,/μυκτῆρος,/πολύπου,/ὀδόντων,/στόματος” (“Володарко, прошу тебе, зроби Мафенаку здоровою, на гортань, на лоб, на ніздрі, на поліп, на зуби, на рот”) [25, с. 136, № 29; 37, с. 99–100].

Написи з Ольвії та Горгіппії С. Лурье пов’язує з культом Ісиди-цілительки. У першому випадку на це вказує зв’язок Серапіса та Ісиди з Асклепієм та Гігеєю, у другому – епітет “κυρεία” або “κυρία”. Це титул Ісиди з Менуфіса – святилища коло Александрії, де богиню вшановували як цілительку [37, с. 97, 100].

**Сграфіто.** С. Потоцький згадує про напис на лагіносі<sup>1</sup> з території грецьких колоній на Чорному морі, датованому доволі пізнім періодом. Його текст такий: “Σεραλίωv ἔδωκε Ἀντίωχος” (“Серапісу подарував Антіох”) [55, с. 117–118].

Існує окрема група написів – *dipinti*, – нанесених білою фарбою на глиняні одноручні горшечки, котрі часто трапляються в некрополях римського часу, переважно III–IV ст. н. е.: два з Ольвії та Херсонеса з іменами: “Εἷσις Ζεύς” [63, с. 65–66, рис. 12–13], а також чотири з Херсонеса та один з Пантікапея, які фіксують ім’я “Σέραλις” [63, с. 60, 64–65, рис. 11].

**Статуетки.** Під час роботи Ізмаїльської експедиції у 1949–1950-х рр. на території Тіри виявлено теракотову голівку Серапіса елліністичного типу III–II ст. до н. е. місцевого виготовлення [22, с. 121, рис. 7; 25, с. 127, № 7].

З Ольвії походить фрагмент статуетки з білого мармуру – голівка Серапіса. Пишне волосся передане великими локонами, що завиваються. Обличчя подовжене і доволі плоске. Кінчики вусів завиваються маленькими волютами. Датування відсутнє [25, с. 125–126, № 6]. Тут же виявлено мармурову голову Амона, II ст. н. е. [76, с. 221].

1896 року в околиці Євпаторії знайдено бронзову статуетку Осіріса [57, с. 179, рис. 14].

У 1984 р., під час розкопок засипу двору одного із середньовічних будинків у Північному р-ні Херсонеса, знайдено бронзову статуетку Ісиди – одягнутої в плащ стоячої жіночої фігури. Голову статуетки вінчає головний убір у вигляді високих ліроподібних рогів, з диском поміж ними та двома колосками біля їхньої основи. Згідно стилістичного аналізу, пам’ятку можна віднести до II ст. н. е. [59, с. 206–209, рис. 1–2].

З Керчі походить теракотова статуетка Ісиди I ст. н. е. Богиня сидить на троні і годує груддю маленького Гора. Розкішне волосся Ісиди оздоблене діадемою. Над нею височать роги, між якими знаходяться диск і два пера [25, с. 127, № 10] (*ил. 1*).

На території Пантікапея виявлено бронзову статуетку Гарпократа александрійського походження. Божество у вигляді оголеної дитини сидить на квітці лотоса. Його вказівний палець прикладений до вуст, на голові корона, біля правого вуха звисає сплетене волосся – пасмо юності [25, с. 129–130, № 14].

З цього ж місця походить фігурка Гарпократа, виготовлена з керченської глини у I ст. до н. е. Граціозно представлений оголений хлопчик стоїть біля герми<sup>2</sup> і у

<sup>1</sup> Давньогрецька посудина, що використовувалася для зберігання ароматичних олій.

<sup>2</sup> Зображення передньої частини тіла людини, тварини або міфологічної істоти: бика, коня, оленя або сфінкса чи грифона.



*Іл. 1. Теракотова статуетка Ісіді із немовлям Гором з Пантікапея, з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 10)*



*Іл. 2. Теракотова статуетка Гарпократа із рогом достатку з Пантікапея з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 15)*

лівій руці тримає великий ріг достатку. Вказівний палець його правої руки прикладений до вуст, на плечі накинутий плащ [25, с. 130, № 15] (іл. 2). Подібної форми є фрагмент статуетки Гарпократа (І ст. н. е.) місцевого виробництва, виявлений на території Кепів [25, с.130, № 16].

У Пантікапеї знайдено фігурку Афродіти з Гарпократом, виготовлену з керченської глини у І ст. н. е. Афродіта стоїть опустивши долоню лівої руки на голову Гарпократа. Іншою рукою богиня притримує пасмо волосся, опираючись ліктем цієї руки на герму бога Пріапа. Афродіта оголена, з намистом на шиї, медальйоном на грудях і браслетами на руках та ногах. Розкішне волосся обрамлює її округле ніжне лице, на голові – стефана<sup>3</sup>. На герму Пріапа накинуто покривало богині. Гарпократ у вигляді товстенького хлопчика, тримає у лівій руці ріг достатку, палець правої руки прикладений до вуст. Аналогічна пам'ятка виявлена у Німфеї [25, с. 131–132, № 18; 87, S. 210, No. 6].

З Пантікапея походить верхня частина теракотової статуетки доброго демона Беса, який присів на низький пенюк. Його головний убір складається з високого павичевого пір'я. Пам'ятка датована І ст. до н. е. – І ст. н. е. [25, с. 133, № 23; 26, таб. III, 2] (іл. 3).

Під час розкопок Тірітаки у 2018 р. виявили статуетку, що зображує Гарпократа. Предмет датується І ст. до н. е. Згідно з повідомленням прес-служби Кримського університету ім. В. Вернадського: “Унікальна знахідка представляє собою кістяний предмет з багатофігурною рельєфною круговою композицією. Гарпократ зображений

<sup>3</sup> Давньогрецький, багато прикрашений, жіночий головний убір, що нагадує вінець.



Лл. 3. Теракотова статуетка сидячого на пеньку Беса з Пантікапея, з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 23)

з рогом достатку і в оголеному вигляді. Також тут є два сатири з атрибутами і гусак. Вперше за більш ніж 200-річну історію археологічних досліджень на території Боспорського царства знайдено кістяний рельєф у такому стані і прекрасному виконанні” [40].

У 1941 р. під час розкопок у південно-східній частині городища Німфей, в районі оборонної стіни IV ст. до н. е. знайдено бронзову односторонню протому<sup>4</sup>. Головний убір богині у вигляді рогів, пір’я та диска Місяця вказує на те, що це є зображення Ісиди [62, с. 39].

У 1967 р. в Анапі виявлено невеликий бронзовий бюст. Він відображає богиню в хітоні з накинутим на ліве плече плащем, край якого потовщений і нагадує валик. На голові божества, над забраним назад і стягнутим у пучок волоссям, прикріплений півмісяць і три колоски, верхні кінці яких відламані

[25, с. 128–129, № 12]. І. Круглікова інтерпретує цю фігурку як зображення Ісиди і виходячи з форми зачіски датує її др. пол. II – поч. III ст. н. е. На думку дослідниці, пам’ятка походить з Александрії, натомість культ цієї богині був поширений у Горгіппії середземноморськими моряками [31, с. 93–96]. Слід зазначити, що подібний бюст, був знайдений П. Дюбрюксом у 1817 р. в одному із склепів пантікапейського некрополя. На жаль, доля цієї статуетки невідома. Є лише коротка інформація, що вона була подарована: “його величністю государем принцу гессен-гомбурзькому під час перебування у Керчі” [6, с. 312, рис. 8, *L. 1*; 31, с. 93–96, рис. 38].

На території Танаїса римського часу (Недвигівське городище) у 1853 р. був знайдений уламок корони великої бронзової статуї Осіріса [52, с. 26].

**Світильники, посуд.** З Ольвії походить уламок червонолакового світильника з рельєфним зображенням Серапіса. Одягнене в рукавний хітон та плащ божество сидить на троні, тримаючи у лівій руці скіпетр. Праворуч нього знаходиться собака, яка символізує Цербера, ліворуч зображена виноградна лоза. Пам’ятка датується I ст. н. е. [16, с. 102–105; 25, с. 125, № 3].

В Ольвії виявлено частину статуетки Ісиди, яка була елементом оздоблення червонолакового світильника. Одягнена в хітон та гіматій богиня сидить на троні і годе груддю маленького Гора. Пам’ятка датована I ст. н. е. [25, с. 127–128, № 11].

Ймовірно з Ольвії походить теракотовий світильник у вигляді Беса та його паредри, який датується I – II ст. н. е. [25, с. 134, № 24; 70, с. 71–72, таб. 2, рис. 1, таб. 3, рис. 2].

<sup>4</sup> Зображення передньої частини тіла людини, тварини або міфологічної істоти: бика, коня, оленя або сфінкса чи грифона.

Також в Ольвії знайдено невелику червонолакову посудину у вигляді карлика Патеки. На його голові розміщене горло з двома ручками з обох сторін. Пам'ятка єгипетського виробництва II – III ст. н. е. [25, с. 134–135, № 26] (ил. 4).

В Єгипті виготовлені два глиняні світильники IV ст. н. е., виявлені в Ольвії та Херсонесі. На них присутнє клеймо із зображенням єгипетського знаку життя, на плечиках є змії [25, с. 135–136, № 27–28].

З Херсонеса походить глиняний червонолаковий світильник II ст. н. е. На ньому зображений бюст Серапіса. Божество одягнене в хітон та гіматій, на голові у нього модій<sup>5</sup> [25, с. 124, № 3]. Також Серапіс представлений на двох однотипних світильниках III ст. н. е. з Херсонеса. Він стоїть на вітварі з рогами на кутах. З обох сторін – дві змії на круглих вітварях (зліва – уреї<sup>6</sup> з короною Осіріса, справа – уреї з короною Ісиди) [25, с. 126–127, № 8–9; 47, с. 185, рис. 565].

На клеймі світильника з Херсонеса II ст. н. е. присутнє рельєфне зображення Ісиди, поруч якої стоять Гарпократ та Анубіс. Богиня одягнена в хітон і плащ. Її корона схематично зображена на обрамлені клейма. Зліва – оголений Гарпократ з короною у вигляді квітки, прикладеним до вуст пальцем і рогом достатку у лівій руці. Справа – Анубіс тримає у лівій руці гілку [25, с. 129, № 13].

На території Херсонеса виявлено мініатюрну фігурну посудину з I ст. до н. е. у вигляді Гарпократа, який сидить на гусаку. Головний убір божества є гирлом посудини [25, с. 131, № 17].

Голова Зевса-Амона з баранячими рогами зображена на світильнику I ст. н. е. з Херсонеса [25, с. 132–3, № 21] (ил. 5).



Ил. 4. Теракотова фігурна посудина у вигляді Патеки з Ольвії з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 26)



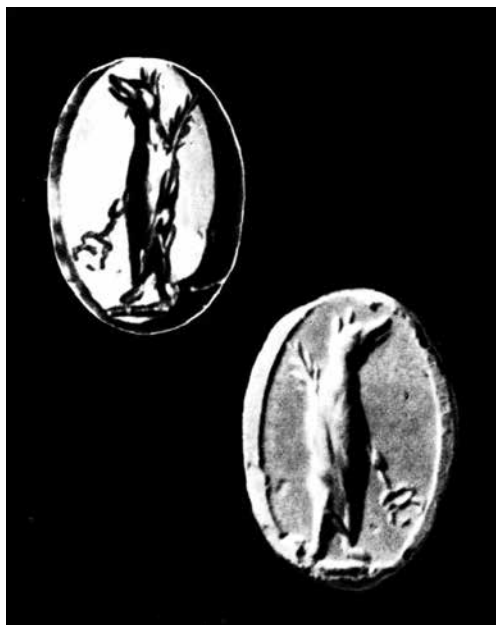
Ил. 5. Глиняний світильник із зображенням Зевса-Амона в клеймі з Херсонеса з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 21)

<sup>5</sup> Зерномірна корзина.

<sup>6</sup> Деталь царського головного убору фараонів, що представляла собою вертикальне, часом дуже стилізоване зображення богині-кобри Уаджит – покровительки Нижнього Єгипту.



Лл. 6. Глиняний світильник із зображенням на ручці Серапіса з Пантікапея, з монографії М. Кобиліної (1978) (№ 4)



Лл. 7. Зображення Анубіса на яшмі з Ольвії, зі статті О. Невєрова (1978) (№ 5)

Найдавніший перстень з кін. III ст. до н. е. із зображенням Ісиди та Серапіса знайдено у Фанагорії [68, с. 129].

З Пантікапея походять сердоліки та яшма із бюстами Серапіса з орлом, зіркою та півмісяцем (II ст. н. е.) [41, с. 170–171, № 12, 13, 15, 17; 50, с. 125; 79, с. 65, № 63

Світильник із рельєфом цього божества знайдено у дитячій могилі I ст. н. е. у Керчі. Бог представлений у хітоні та гіматії, а його бюст завершується зображенням великого орла з широко розпростертими крилами, який тримає в кігтях блискавку [25, с. 132, № 22; 77, с. 170, рис. 58].

Погруддя Серапіса зображене на ручці світильника I ст. н. е. з Пантікапея. Деталі рельєфу: волосся, борода, складки гіматія – виконані втисненими лініями [25, с. 124–125, № 4; 78, с. 3, рис. 1] (іл. 6).

**Гемі, бронзові персні, тессери.** Ці пам’ятки можна розділити на дві групи. До першої з них слід віднести предмети із традиційним зображенням єгипетських божеств.

З Ольвії походить сардонікс з бюстом Серапіса, який датується II ст. н. е. [41, с. 170, № 14]. Погруддя цього ж божества представлено на сердоліку II ст. н. е. з Херсонеса [41, с. 170, № 16].

Там само знайдено сердоліковий амулет (II–III ст.) із зображенням Гора-Гарпократа з одного боку та Сатира з іншого [41, с. 177, № 47]. З Херсонеса походить яшма у срібному персні з бюстом Гора-Гарпократа, датованому II–III ст. н. е. [41, 168, № 18; 49, с. 103, рис. 108; 56, с. 183, рис. 46].

В Ольвії виявлено яшму із зображенням Анубіса у фрагменті залізного персня (II ст. н. е.) [41, с. 168, № 5] (іл. 7).

У Херсонесі, в могильнику перших століть нашої ери розташованого в Пісочній бухті, знайдено золоту сережку з сердоліковою вставкою, на якій у повний ріст зображена Ісіда-Фортуна. Гема з аналогічним зображенням походить з розкопок Портового р-ну [59, с. 206].



(21)], Серапіса (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) [41, с. 169, № 8] та Ісіді (II ст. н. е.) [41, с. 169, № 9]. Два такі ж мінерали (один із них у залізному персні) представляють рельєф Ісіді-Фортуни, I ст. н. е. [41, с. 168, № 3–4; 46, с. 61] і ще один з бюстом Ісіді, I ст. н. е. [41, с. 170, № 10]. Там само знайдено гранат з погруддям жриці Ісіді (?) з I ст. до н. е. – I ст. н. е., вставлений у золотий перстень [41, с. 170, № 11].

У Пантікапеї знайдено літик<sup>7</sup> з рельєфом Серапіса та Ісіді у фрагменті залізного персня з I ст. н. е. [41, с. 168, № 1]. Відомий також літик із зображенням Серапіса на троні в оточенні Ісіді та Гора (I ст. н. е.), без вказівки місця знаходження [41, с. 168, № 2].

Там само виявлено золотий перстень з рельєфом бюстів Ісіді, Гора, Серапіса в фас, який датується I ст. до н. е. – I ст. н. е. [41, с. 168–169, № 6; 82, s. 96–97; 83, p. 9, no. 55]. В інший золотий перстень цього періоду вправлений гранат із символами Ісіді: місячним диском рогами та колоссям [41, с. 168, № 19; 82, s. 94]. З Пантікапея походить бронзовий перстень (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) з бюстами Серапіса та Ісіді у профіль [41, с. 169, № 7; 82, s. 97; 83, p. 9, no. 54].

Є згадка про знайдення на німфейському некрополі пернів із зображенням Ісіді [62, с. 39].

У 1985 р. у кам'яному завалі горгіпійського підвалу, зруйнованого у середині III ст. н. е., виявлено золотий перстень з напаяним на його щитку овалом із зображенням бюста Серапіса [2, с. 49, рис. 10].

М. Ростовцев згадує про виявленні на території Північного Причорномор'я кістяні тессери<sup>8</sup> із зображенням Серапіса, Ісіді і Гарпократа, що походять з римського часу [24, с. 432; 58, с. 114].

Другу групу складають пам'ятки із зображенням пантеїстичних божеств гностицизму, які поєднували у собі найрізноманітніші риси вірувань Греції, Риму та Сходу з елементами древньої магії та астрології [41, с. 165]. Більшість вчених погоджуються з думкою, що такі геми виготовлялися в Александрії [38, с. 206; 63, с. 59]. Різьблені камені одночасно виконували роль прикрас, амулетів та печаток. Важливого значення надавали і самим каменям, вважаючи, що вони володіють магичною силою і можуть впливати на долю людини [72, с. 334; 73, с. 182].

З Тіри походить амулет у вигляді різьбленого каменю. На нижньому, схованому від стороннього погляду, боці, чітко вирізаний напис грецькими літерами в чотири рядки: “ΑΒΡΑ/ΣΑΞ”<sup>9</sup>, на протилежній стороні зображений чоловік в обладунках з головою півня і ногами у вигляді змії. У правій руці він тримає нагайку, а в лівій – щит з написом: “ΙΑΩ”<sup>10</sup> [63, с. 59].

В Ольвії знайдено халцедоновий амулет з II–III ст. н. е. із зображенням Серапіса або Зевса на троні та написом на звороті: “ΑΒΡΑ/ΣΑΞ” [35, с. 25, рис. 23; 41, с. 176, № 46].

<sup>7</sup> Скляна каменя чи інталія.

<sup>8</sup> Давньоримські гральні кості.

<sup>9</sup> Згідно свідчення Іренея, гностик Василід (II ст. н. е.) називав так вищу істоту або сукупне поняття 365 царств духів (відповідає числу днів в році). Згодом це таємне слово, ймовірно, запозичили і використовували в магії [63, с. 59].

<sup>10</sup> Різновид написання імені юдейського бога “יהוה” (“Ягве”).

Дві подібні до амулету з Тіри пам’ятки виявлені на території Херсонесу. Перша із них – це залізний перстень з геммою із яшми, знайдений у 1907 р. в склепі 2 158 з різноманітним інвентарем III–IV ст. н. е. [30, с. 14–5; 41, с. 179, № 57; 63, с. 59, рис. 1]. Друга виявлена у 1908 р. на території некрополя римського часу і представляє собою нижню частину подібної геми, довкола якої зображений незрозумілий напис [56, с. 183, рис. 43, 11; 63, с. 59]. Третя – уламок геми із обсидіану, знайдений у 1905 р. біля Карантинної бухти. На ній з обох сторін вирізьблені єгипетські божества зі звіриними головами і хаотично розміщені нерозбірливі написи. На скошеному обрізі грецькими літерами довкола зображений напис, який читається однаково з різних сторін: “ΑΒΑΑΝ/ΑΘΑΝΑΛ/ΒΑ” [29, с. 160]. На жаль, ця гема втрачена. Не збереглося також і її зображення [63, с. 59].

З Херсонеса походить халцедоновий амулет III ст. н. е. З одного боку представлена фігура Осіріса в фас, з іншого напис: “ΑΩΗΩΑΗ” [41, с. 177, № 49]. Там само знайдено фрагмент амулету з яшми цього ж часу. На одній стороні показана фігура Ісиди з сітулою<sup>11</sup> в руці і текст на бічній грані: “ΓΝΩΠΓΙΟ” і “ΑΘΑΝΑΛ”. На іншій – фігура Анубіса з жезлом та написи: “ΔΕΛΚΑΛΥΝΑΣΟ”, “ΕΙΟΓ” [41, с. 177, № 50]. На ще одному фрагменті амулету з яшми, який датується III ст. н. е., з одного боку представлено змінене божество з щитом у руці та напис: “Ν – ΙΑΩ – ΑΒΛΑ”, з іншого – Марс і Венера, довкола яких розміщені знаки зодіаку [41, с. 177–178, № 51; 49, с. 103, рис. 108; 56, с. 183, рис. 46].

З Феодосії походить яшмовий амулет, датований III ст. н. е. На одному боці наявний рельєф божества із головою лева у вінці з променів та зміїним тулубом (Хнубіс) і чотири зірки та магічні знаки. Збереглися також фрагменти написів. З іншого боку – шестирядковий магічний напис [41, с. 178, № 55]. Там само знайдено амулет з сердоліка цього ж періоду. На ньому також представлений Хнубіс, а зі зворотної сторони напис: “ΧΝΟΥΒΙΞ” [41, с. 179, № 56].

У Керчі знайдено амулет з яшми у золотій оправі з III ст. н. е. На одній стороні зображено фігуру Осіріса в фас, а довкола нього шість зірок, магічні монограми і напис: “ΣΕΜΕΣΙΛΑΜ” (на бічній грані геми). На іншій – лев, який топче лапами скелет людини, довкола шість зірок, магічні монограми і напис “ΙΑΩ” [41, с. 177, № 48; 48, с. 78].

Інший керченський амулет цього ж часу виготовлений із залізняка<sup>12</sup>. З одного боку він має рельєф зміненого божества з півнячою головою, яке тримає в руках нагайку та щит і напис: “ΙΑΩ”. З іншого – “ΣΤΟΜΑΧΟΥ” та магічні знаки “☩☩☩” [41, с. 178, № 52]. Те саме божество представлено на бронзовому персні III ст. н. е. з Керчі [41, с. 178, № 53]. Таке ж зображення бачимо на амулеті з яшми цього ж часу з написом: “ΙΑΩ” на щиті та “ΑΒΡΑΣΑΞ” зі зворотного боку. Місце походження останньої пам’ятки невідоме [41, с. 178, № 54].

**Вироби з фаянсу. Знахідки із давньогрецьких пам’яток.** Дрібні вироби з єгипетського фаянсу можна вважати першими виявленими у Північному Причорномор’ї

<sup>11</sup> Стародавня посудина у вигляді відра, найчастіше металева, рідше теракотова, поширена в ряді древніх культур Середземномор’я.

<sup>12</sup> Мінерал із вмістом заліза.

предметами, що мають відношення до єгипетських культових практик. Вони знайдені в ранніх комплексах кін. VI – пер. пол. V ст. до н. е. на о. Березань та в Ольвії і, очевидно, відносяться до навкратійського виробництва, яке зупинилося в останній чверті VI ст. до н. е. у зв'язку із початком перських завоювань. Походження цих артефактів є цілком зрозумілим, оскільки Навкратіс<sup>13</sup>, поселення на Березані та Ольвія були мілетськими колоніями. Напевно саме мілетські купці й поширювали вироби скляно-керамічної майстерні Навкратіса [1, с. 25].

Після двохсотлітньої перерви, з IV ст. до н. е. постачання виробів з єгипетського фаянсу в Північне Причорномор'я було відновлене. Найбільшого поширення цей процес досягнув у др. пол. I ст. до н. е. – II ст. н. е. Також він мав місце і в пізніший час, включно до IV ст. н. е. [1, с. 25, 28]. З усієї сукупності артефактів можна виділити ті предмети, які були не лише прикрасами, а виконували роль амулетів, тобто мали апотропеїчний характер [1, с. 29–30; 7, с. 82–87]: фігурки божеств, тварин, зображення окремих органів людини і ритуальних предметів.

Найдавнішими виявленими на території України єгипетськими намистинами є скарабеї. Вони походять з VI – сер. V ст. до н. е., III ст. до н. е., а також I ст. до н. е. – II ст. н. е. (Тіра, о. Березань, Бейкушське поселення<sup>14</sup>, Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Фанагорія, Танаїс) [1, с. 41–43, 49, табл. 9, 2–40, 10, 1–34, 11, 1–2, 12, 27–28, 13, 35–45; 8, № 2–5, 7–8, 10–12; 10, 69–71, рис. 1, 1; 42, с. 49; 49, с. 126; 51, с. 237, 247; 55, с. 119; 69, с. 118–119, рис. 1–5; 52, с. 24, 26; 86, р. 21–9, fig. 1, 3, 6–8, 12–13]. До цієї ж групи слід віднести скарабеї VI – V ст. до н. е. (о. Березань, Ольвія) [1, с. 40, табл. 9, 1; 8, № 1, 6, 9, 13; 69, с. 119–120, рис. 6–7; 86, с. 21–22, fig. 2].

В Тірі та на Боспорі знайдено невеликі фігурки Осіріса [42, с. 49; 86, р. 29, fig. 19].

У Пантікапеї виявлена плакетка з рельєфним зображенням Серапіса на лицевій стороні. Божество представлено у вигляді зрілого чоловіка з бородою, подібним до Зевса, у головному уборі, що символізує кошик з плодами, оздобленому оливковою гілкою або колосками. На плечах видно одягу грецького типу. Датування відсутнє [1, с. 40, табл. 8, 1].

З цього ж міста походять чотири фігурки Ісиди бірюзового кольору, без датування [1, с. 48, табл. 13, 17–18].

На території Північного Причорномор'я знайдено 15 неординарних круглих плакеток з рельєфною головою дитя Гора. Одинадцять із них походять з Пантікапея, решта з Херсонеса, Тірамби, Фанагорії і Танаїса. Датуються I ст. до н. е. – II ст. н. е. [1, с. 40–41, 48, табл. 8, 2–9, 13, 11–12; 75, с. 249].

Значно більше це божество представлено у вказаному регіоні у своєму грецькому варіанті – в образі Гарпократа. З Фанагорії походить його фігурка у сидячому положенні, яка датується II ст. н. е. [1, с. 37, табл. 7, 10]. Подібний виріб також зберігається в Одеському археологічному музеї [1, с. 37, табл. 7, 9]. Відомі п'ять намистини у вигляді стоячого Гарпократа – оголеного хлопчика, який опирається

<sup>13</sup> Давньогрецька колонія на заході дельти р. Ніл, на його канопському рукаві біля сучасних поселень Ком-Гіейф, Ель-Нібеяра та Ель-Нікраш.

<sup>14</sup> Біля Очакова.

на колону. Його вказівний палець прикладений до вуст, ліва нога розслаблена. Чотири фігурки походять з Пантікапея, одна з Харакса. Усі вони виявлені в поховальних комплексах I–II ст. н. е. [1, с. 37, табл. 7, 11–15]. До нашого часу дійшло також п’ять подібних намистин з одягненим хлопчиком. Географія їх дуже широка: Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Фанагорія. Датування: I – пер. пол. II ст. н. е. [1, с. 37, табл. 7, 16–19, 13, 10]. Серед прикрас із могил горгіппійського некрополя перших століть нашої ери трапляються привізні єгипетські фаянсові підвіски, які зображують Гора-Гарпократа [1, с. 43].

Збереглося 16 (можливо 18) фігурок оголеного бородатого карлика – Беса у високому головному уборі з пір’я, який сидить навприсядки або ж танцює. Такі підвіски походять з Тіри, Ольвії, Херсонеса, Пантікапея, Тірітаки і датуються I–II ст. н. е. [1, с. 38–39, 48, табл. 6, 13–24, 32, 12, 29, 13, 1–4; 42, с. 49] (іл. 8). Існують також три підвіски у вигляді лише голови Беса. Одна із них із Тірітаки, інша з Кеп. Їхнє датування більш широке – I–III ст. н. е. [1, с. 39–40, табл. 6, 10–12]. Збереглася також плакетка з бородатим обличчям цього божества періоду I ст. н. е. [1, с. 40, табл. 12, 21]. Фігурка Беса виявлена у ході дослідження східної ділянки некрополя Неаполя Скіфського у 1958 р., в одному із поховань [36, с. 285–286].

Подібні до Беса зображення Патеки також поширенні у Північному Причорномор’ї. Це такі ж фігурки оголеного карлика, який сидить навприсядки, сперши руки на розставлені коліна, але голова у нього непокрита і обличчя безбороді. Їх відомо 11 екземплярів, які дійшли до нас з періоду I–III ст. н. е. у цілому або фрагментованому вигляді. Географія поширення: Ольвія, Херсонес, Пантікапей, Танаїс [1, с. 39, 48, табл. 6, 25–30, 12, 32, 13, 5–8].

У Фанагорії знайдено статуетку Патеки I ст. до н. е. [75, с. 250].

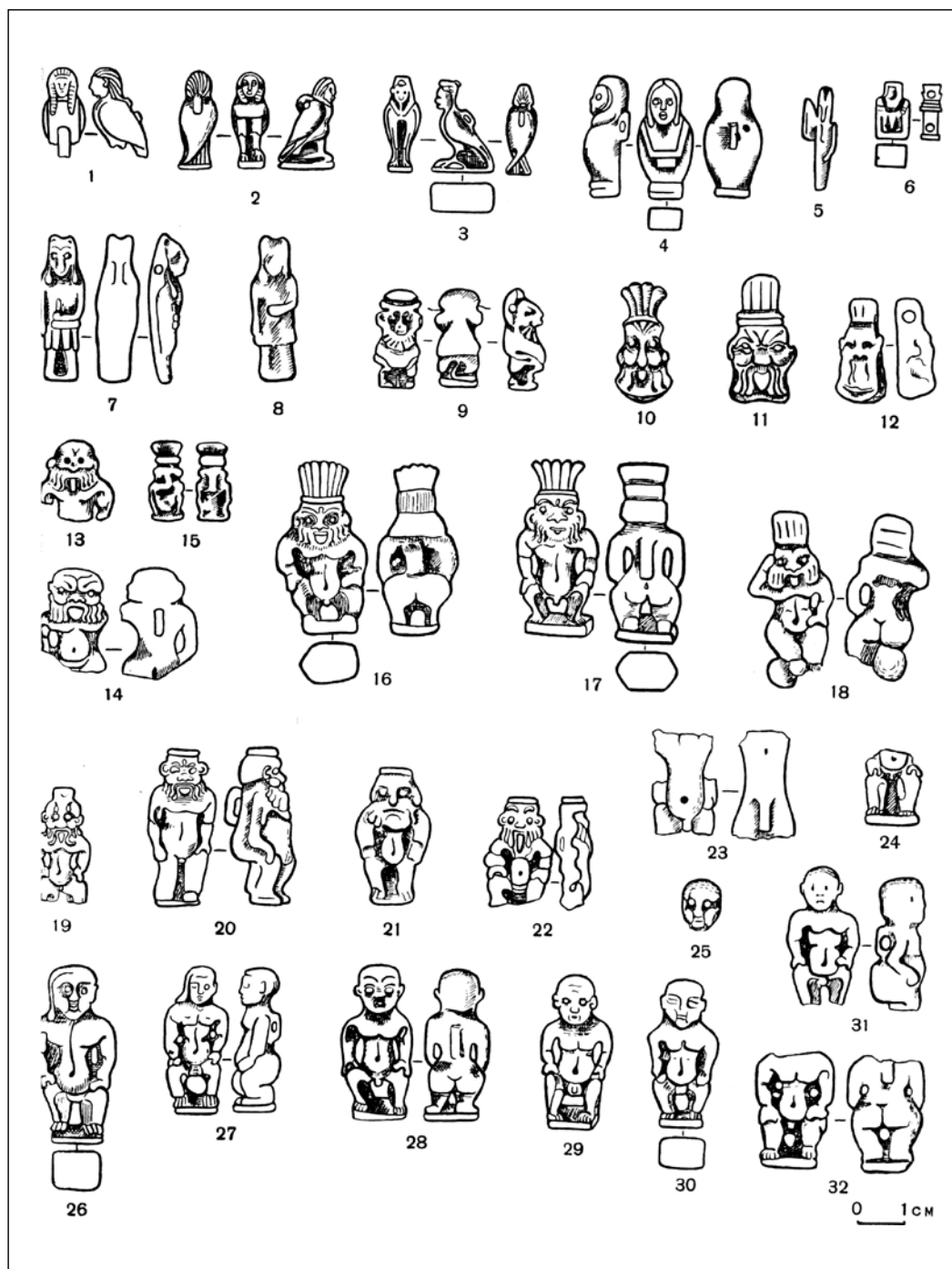
Б. Тураєв згадує про фігурку Птаха з Ольвії та негра зі змією [86, р. 23–24, fig. 10–11], а також божеств Анубіса і Тота з Боспору [86, р. 28].

Збереглися дві фігурки бога Міна, одна з яких походить з Пантікапея [1, с. 36, табл. 6, 5, 13, 9; 86, р. 27], а також підвіска у вигляді стоячого бараноголового бога Хнума цього ж поліса [1, с. 48, табл. 13, 16].

Фігурку стоячого божества з головою лева (Сохмет?) знайдено в Ольвії. Датування відсутнє. Права рука опущена вздовж тулуба, ліва зігнута і тримає біля пояса невідомий предмет. На одязі передані складки. Вушко для підвішування розташоване позаду шиї. Подібні предмети походять з Тіри та Херсонеса [1, с. 35–36, табл. 6, 7–8; 42, с. 49].

З неідентифікованого матеріалу слід згадати підвіску невідомого божества з пантікапейського поховання I ст. н. е. [1, с. 35, табл. 12, 1]. З цього ж поліса походить фігурка божества (можливо богині пальмового вина), яке сидить на високому кріслі і датується IV ст. до н. е. [1, с. 36, табл. 6, 6]. У Херсонесі та Пантікапеї виявлено вісім оголених, ймовірно жіночих, фігурок, пов’язаних з фалічним культом та ідеєю запліднення. Більшість з них відносяться до кін. I ст. до н. е. – пер. пол. II ст. [1, с. 36, табл. 7, 1–8].

З території Північного Причорномор’я походять три досить рідкісні для цього регіону статуетки людиноголового птаха – душі Ба. Сидяче божество поміщене на



Іл. 8. Фігурні підвіски із єгипетського фаянсу з Північного Причорномор'я з монографії К. Алексєєвої (1975) (табл. 6)

прямокутній підставці, вушко для підвішування знаходиться на спині. Приблизний час виготовлення цих предметів I–II ст. н. е. [1, с. 35, табл. 6, 1–3]. Підвіска Ба також виявлена у Танаїсі [49, с. 126; 52, с. 26].

З Північного Причорномор'я походять 10 намистин у формі сфінкса, датовані I–II ст. н. е. (1, с. 35, табл. 12, 1, 3–7, 9, 11, 14–5).

Відомі підвіски які представляють людські органи, або частини тіла, а саме: серце (Пантікапей) [1, с. 48, табл. 7, 32], руки з пальцями складеними в дулю (I ст. до н. е. – II ст. н. е.) (Ольвія, Пантікапей) [1, с. 47, 49, табл. 7, 21–7, 12, 13, 13, 27], геніталії (I ст. до н. е. – II ст. н. е.) (Херсонес, Харакс, Пантікапей) [1, 47, табл. 7, 28–30, 13, 25], фалоси (I ст. н. е.) [1, с. 47–48, табл. 7, 31, 13, 24].

До нашого часу дійшли намистини, що зображають тварин. У першу чергу це леви, які відносяться як до навкратійського періоду – др. пол. VI ст. до н. е. – V ст. до н. е. (Ольвія) [1, 44, табл. 11, 24–5], так і більш пізніх часів – III ст. до н. е. – II ст. н. е. (Тіра, Ольвія, Керкінітіда, Херсонес, Пантікапей, Тірітака, Фанагорія Горгіппія, Танаїс) [1, с. 44, 49, табл. 11, 18–23, 26–9, 12, 3–5, 10, 16–8, 13, 30–2, 46; 49, с. 126; 52, с. 26; 75, с. 250; 86, с. 23, fig. 5]. Відомі також підвіски кішок – емблеми богині Баст (Бастет) (Пантікапей) [1, с. 45, табл. 12, 24], мавпи з місячним диском на голові [1, с. 36, табл. 6, 9], барана з бородою і великими загнутими вперед рогами навкратійського виробництва (VI – сер. V ст. до н. е.) (Ольвія) [1, с. 44, табл. 11, 24], соколів, первісно пов'язаних з сонячним культом Гора (I–II ст. н. е.) (Пантікапей) [1, с. 45, табл. 11, 37, 12, 9, 23], горобця (Боспор) [86, р. 30, fig. 23], крокодилів (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (Тіра, Пантікапей, Фанагорія) [1, с. 45, 49, табл. 12, 6–7, 13, 29; 75, с. 249], черепах (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (Тіра, Пантікапей, Фанагорія, Горгіппія) [1, с. 43–44, 49, табл. 11, 6, 13–16, 12, 8, 13, 47; 75, с. 249], жаб (I–II ст. н. е.) (Пантікапей, Танаїс) [1, с. 43, 49, табл. 11, 3–13, 13, 30, 32–34; 49, с. 126; 52, с. 26], мух (I ст. до н. е. – I ст. н. е.) (Пантікапей, Фанагорія) [1, 43, табл. 11, 1–2; 75, с. 250].

Трапляються підвіски у вигляді різних ритуальних предметів: уреїв з I ст. до н. е. – I ст. н. е. (Тіра, Пантікапей, Фанагорія) [1, с. 48–49, табл. 12, 14, 13, 48; 75, с. 249; 86, р. 29, fig. 20], веджатів (“ока Гора”) (Тіра, Пантікапей) [1, с. 48, табл. 13, 22; 86, р. 22, fig. 3], вівтарика (Пантікапей) [1, с. 49, табл. 13, 28], канопів (I – поч. II ст. н. е.) (Пантікапей) [1, с. 36, табл. 6, 4; 86, р. 29, fig. 21].

**Знахідки із скіфських і сарматських могильників.** Насамперед слід виділити предмети пов'язані з ранніми скіфами. У скіфському жіночому похованні 21/2, др. пол. V ст. до н. е. біля с. Гюнівка Запорізької обл. знайдено скарабея. Він відтворює фігурку жука з розчленованою голівкою, суцільно вкритою боріздками спинкою і лапками на овальному щитку, на якому пробито вісім отворів. Зворотний бік гладенький. Бірюзовий колір пронизує весь виріб [7, с. 87, рис. 10, 16–7; 43, с. 93; 45, рис. 6, 1].

У дитячому похованні др. пол. V ст. до н. е., виявленому в кургані 14 цього ж могильника, знайдено мініатюрну підвіску зі схематичним зображенням у прямокутній рамці оголеного чоловіка з масивною головою, пишною шевелюрою і піднятими догори руками. Основа біла, вкрита шаром бірюзової глазури. У верхній частині підвіски, оформленій у вигляді лотоса (?), є отвір для підвішування [7, с. 79–80, рис. 8, 5; 45,

с. 44–45, рис. 6, 2]. Згідно А. Островерхова, це може бути зображення бога Шу, який піднімає богиню Нут, розділяючи землю та небо [45, с. 55].

Із скіфського жіночого поховання 4/1 біля с. Володимирівка<sup>15</sup>, що датується приблизно сер. IV ст. до н. е., походить намистина у вигляді стилізованої голови Беса [45, с. 45, рис. 6, 3; 54, с. 44, рис. 23, 4].

У 1975 р. під час розкопок Інгульською археологічною експедицією ІА АН УРСР кургану третьої чверті V ст. до н. е. біля с. Комінтерн<sup>16</sup>, був знайдений скарабей у золотій оправі. На його черевці поміщені не єгипетські ієрогліфи, а видавлене по сирий фактурі зображення скіфського летючого оленя [43, с. 93].

Відомо три знахідки єгипетських амулетів у вигляді “ока Гора” із скіфських комплексів IV ст. н. до н. е.: з поховань 17/1 біля с. Нововасилівка в Миколаївській обл., 17/4 біля с. Привільне неподалік Нової Каховки в Херсонській обл. і 131/1 могильника Мамай-Гора в Запорізькій обл. Їх основа виготовлена з білої дрібнозернистої маси й вкрита глазурю [43, с. 93; 45, с. 45, рис. 7].

Значно більше пам’яток виявлено в похованнях пізніх скіфів, здебільшого I–II ст. н. е. Це скарабеї (частина з них імітації), знайдені на городищах Червономаяцьке<sup>17</sup>; Миколаївське<sup>18</sup>; Антонівське<sup>19</sup>; Велика Лепетиха<sup>20</sup>, у східному могильнику Неаполя Скіфського, могильнику Опушки<sup>21</sup>, некрополі Золоте<sup>22</sup> [21, с. 68–71, рис. 1, 1, 3, 2; 28, с. 70–71; 65, с. 272, рис. 1; 67, с. 86–87]; Гарпократ (Червономаяцьке городище; могильник Опушки; некрополь Золоте) [21, с. 69, 71 рис. 1, 5; 28, с. 70; 64, с. 75, рис. 37, 12]; Бес (Червономаяцьке городище; некрополь Золоте) (21, с. 69, рис. 1, 4; 28, с. 70); голівки негрів (некрополь Золоте) [28, с. 71, таб. IX, 2–4, б]; підвіски у вигляді чоловічих геніталій (Червономаяцьке городище; некрополь Золоте) [21, с. 69; 28, с. 70]; леви (Червономаяцьке городище; східний могильник Неаполя Скіфського; могильники Опушки; некрополь Золоте) [21, с. 69; 28, с. 70; 65, с. 272, рис. 1]; крокодил (Червономаяцьке гродище) [21, с. 68–69, рис. 1, 2]; черепаха (некрополь Золоте) [28, с. 70]; жаба (східний могильник Неаполя Скіфського) [65, с. 272, рис. 1]; гроно винограду (некрополь Золоте) [28, с. 70]; здвоєні циліндрики (Червономаяцьке гродище; могильник Опушки, некрополь Золоте) [21, с. 69; 28, с. 71]; амфорки (або підвіски-амфориски<sup>23</sup>) (Червономаяцьке гродище; східний могильник Неаполя Скіфського; некрополь Золоте) [21, с. 69; 28, с. 71; 65, с. 272, рис. 1].

Подібна картина простежується з єгипетськими пам’ятками у сарматських похованнях того ж таки I–II ст. н. е. Вони представлені скарабеями (могильники

<sup>15</sup> Належить до Якимівської сг Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

<sup>16</sup> Зараз с. Нововасилівка Снігурівського р-ну Миколаївської обл.

<sup>17</sup> Територія с. Червоний Маяк Бериславського р-ну Херсонської обл.

<sup>18</sup> Територія с. Миколаївка Бериславського р-ну Херсонської обл.

<sup>19</sup> Територія смт Антонів Херсонської обл.

<sup>20</sup> Територія смт Велика Лепетиха Каховського р-ну Херсонської обл.

<sup>21</sup> Територія с. Опушки Сімферопольського р-ну Автономної Республіки Крим.

<sup>22</sup> Територія с. Золоте Ленінського р-ну Автономної Республіки Крим.

<sup>23</sup> Давньогрецька посудина, “маленька амфора”. На відміну від звичайної амфори амфориск використовувався для зберігання олій, ароматичних і косметичних засобів.

Підгороднянський<sup>24</sup>, Аккермень II<sup>25</sup>, Молочанський<sup>26</sup>, Вознесенський курган<sup>27</sup>; могильники Усть-Кам’янський<sup>28</sup>, Калантаївський<sup>29</sup>, Могильненський<sup>30</sup>, Семенівський<sup>31</sup>) [17, с. 241; 18, с. 18; 20, с. 110–111, рис. 1; 53, с. 133, рис. 8, 3; 60, с. 246–265; 61, с. 114–115, рис. 69, 1–7; 65, с. 271; 66, с. 115, рис. 45]; Гарпократом (Філійський могильник<sup>32</sup>) [61, с. 114–115, рис. 69, 18]; Патекою (Філійський могильник) [61, с. 114–115, рис. 69, 19]; рукою з пальцями, складеними в дулю (могильники Підгороднянський, Аккермень II, Молочанський, Усть-Кам’янський) [17, с. 241; 18, с. 18; 20, с. 111, рис. 1; 61, с. 114–115, рис. 69, 14]; левами (могильники Ружичівський<sup>33</sup>, Усть-Кам’янський) [61, с. 114–115, рис. 69, 8–10; 65, с. 271]; черепахами (могильники Володимирівський<sup>34</sup>, Усть-Кам’янський) [61, с. 114–5, рис. 69, 11–12]; гроном винограду (могильники Підгороднянський, Аккермень II, Молочанський, Усть-Кам’янський) [17, с. 241; 18, с. 18; 20, с. 111, рис. 1; 61, с. 114–115, рис. 69, 17]; невеликим жертovníком (Молочанський могильник) [17, с. 241; 18, с. 18; 20, с. 111, рис. 1; 61, с. 114–115, рис. 69, 16]; здвоєними циліндриками (Філійський могильник) [61, с. 114–115, рис. 69, 15]; амфорками (або підвісками-амфорисками) (могильники Підгороднянський, Аккермень II, Молочанський, Усть-Кам’янський) [17, с. 241; 18, с. 18; 20, с. 111, рис. 1; 61, с. 114–5, рис. 69, 13].

Аналогічною виглядає ситуація в плані поширення єгипетського фаянсу та його фігурних типів і на інших територіях розселення сарматів, а саме в Середньому [20, с. 111] і Нижньому Подонні [14, с. 272–288; 75, с. 250], Кубані<sup>35</sup> [5, с. 53–54; 15, с. 49–

<sup>24</sup> Територія м. Підгородне Дніпровського р-ну Дніпропетровської обл.

<sup>25</sup> Територія смт Зарічне Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

<sup>26</sup> Територія с. Новолипівка Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

<sup>27</sup> Територія с. Вознесенка Мелітопольського р-ну Запорізької обл. Появу скарабея з цього кургану ряд вчених помилково датували XVIII – XVII ст. до н. е. [60, с. 246–265].

<sup>28</sup> Територія с. Усть-Кам’янка Грушівської стг Апостолівського р-ну Дніпропетровської обл.

<sup>29</sup> Територія неіснуючого зараз с. Калантаєво Ново-Георгієвського р-ну Черкаської обл., затоплене під час наповнення Каховського водосховища у 1959–1961 рр.

<sup>30</sup> Територія с. Могильне в Заваллівській стг Голованівського р-ну Кіровоградської обл.

<sup>31</sup> Територія с. Семенівка Старокозацької стг Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.

<sup>32</sup> Територія с. Філія Межівського р-ну Дніпропетровської обл.

<sup>33</sup> Територія с. Ружичеве в Олександрівській стг Кропивницького р-ну Кіровоградської обл.

<sup>34</sup> Територія с. Володимирівка у Приазовській стг Мелітопольського р-ну Запорізької обл.

<sup>35</sup> Варто виділити найбільш цікаві фаянсові фігурки з цього регіону. У 1912 р. під час розкопок, які поводить Н. Веселовський, в кургані біля станиці Мар’янської на правому березі р. Кубань (у 20 км на захід від м. Краснодар) було знайдено мініатюрну статуетку Імхотепа, обплетену золотим дротом. Її висота – 1 см. Фігурка виготовлена із брудно-зеленої пасти. Імхотеп зображений у звичній позі. Він сидить на сідалищі й тримає руками папірус на колінах [71, с. 130–1, рис. 1, 2]. На рис. 1 окрім самого Імхотепа зображенні підвіски, що дозволяють визначити приблизний час поховання у станиці Мар’янській. Такі артефакти з каменем у середині або якоюсь пахучою речовиною відомі у вельбарській і черняхівській культурах, тобто відносяться до пер. пол. I тис. н. е. Також у цей час вони мали поширення і в інших частинах Європи. Див. для порівняння: [85, s. 331–368]. Імхотеп не належав до числа древніх єгипетських божеств. Йому почали поклонятися у VIII чи навіть VII ст. до н. е., а широке розповсюдження цього культу у Єгипті та поза його межами відноситься до ще більш пізнього



60; 52, с. 24; 71, с. 128–132], Нижньому Поволжі [39, с. 147–169], Північному Кавказі [12, с. 53–62; 13, с. 136–138], і зокрема Чечні [11, с. 45–60].

**Монети.** Зображення пов'язані з єгипетськими культурами можна зустріти на пантікапейських мідних монетах. З часу 2-го правління цариці Динамії (12/11 р. до н. е. – 7/8 р. н. е.) походять монети номіналом 4 та 1 унції. На лицевій стороні першої із них представлений рельєф голови Зевса-Аммона, на зворотній – змія (урея), ліворуч – монограма “BAE”<sup>36</sup> [3, № 274; 4, № 1378] (іл. 9). На лицевій стороні другої – голова Серапіса в модії, на зворотній – ріг достатку, прикрашений стрічками, ліворуч – монограма “BAE”, справа – “A”, на іншому різновиді такої ж монети – лише “A” ліворуч [3, № 283, 292; 4, № 1357, 1882; 19, таб. I, 28, 30, 33; 74, с. 49, X, 16–7] (іл. 10).



Іл. 9. Пантікапейські мідні 4 унції з рельєфом голови Зевса-Аммона, зі сайту “Монети Боспору” (№ 274-4703)



Іл. 10. Пантікапейська мідна 1 унція з рельєфом голови Серапіса, зі сайту “Монети Боспору” (№ 292-4722)

#### **Способи поклоніння та особливості культів.**

Із проаналізованого матеріалу стає очевидним, що найдавніше на територію Північного Причорномор'я (о. Березань, Ольвія) та Українського степу проникли вироби із єгипетського фаянсу VI–V ст. до н. е., причому використання таких предметів або ж місцевих їхніх наслідувань простежується включно до IV ст. н. е. Зрозуміло, що присутність таких намистин у середовищі давніх греків, скіфів і сарматів не може переконливо свідчити про поширення серед цих народів єгипетських культів, хоча існують і протилежні думки стосовно цього [44, с. 326]. Більш слушно, на нашу думку, виглядають припущення Б. Піотровського та В. Виноградова, які вважали, що амулети із зображеннями єгипетських богів, потрапляючи в інше культурне середовище, губили свій первинний зміст і набували значення звичайних апотропеїв [44, с. 326; 52, с. 24]. На користь цього можуть свідчити як факти масового поширення таких намистин, так і переважне виявлення їх в жіночих і дитячих похованнях.

часу. Функції Імхотепа охоплювали різні сторони культурного життя пізнього Єгипту. Це був справжній суперник Тота у покровительстві мистецтв та знань. Йому молилися писці, архітектори і лікарі, його закликали хворі. Для греків “Ιμοϋθης” був “ὁ ἐν Μέρμφει Ἀσκληπίος” [71, с. 128–129]. Б. Тураєв згадує ще дві статуєтки божеств Шу і Таурта, знайдені в Кубанській області або на чорноморському узбережжі Кавказу [71, с. 131].

<sup>36</sup> Найімовірніше розшифровується як “ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΕΥΠΑΤΟΡΟΣ”. Ця монограма, очевидно, була ремінісценцією до правління на Боспорі царя Мірідата VI Євпатора (107–63 рр. до н. е.) [9, с. 41–45].

Конкретним свідченням про побутування єгипетських культів у Північному Причорномор’ї є інші артефакти, які починають з’являтися у вказаному регіоні з III ст. до н. е. Однак, у цьому випадку простежується факт того, що ці вірування мали дуже еллінізований характер. На це вказує поєднання Серапіса та Ісіди з Асклепієм і Гігеєю в ольвійському написі, заміна Серапіса на Зевса як паредра Ісіди в ольвійському та херсонеському сграфіто, представлення Серапіса з Цербером замість Аїда на ольвійському світильнику. Сюди ж можна віднести синкретичні зображення Афродіти (замість Ісіди) з Гарпократом з Пантікапея та Зевса-Амона на херсонеському світильнику і монеті цариці Динамії. На гемах єгипетські божества часто представлені з атрибутами традиційних грецьких богів: Серапіс з орлом Зевса, Ісіда в образі Гігеї зі змією або Фортуни з рогом достатку, Анубіс з кадуцеєм Гермеса тощо. Та й загалом, більшість зображень єгипетських божеств виконана в традиції грецької іконографії.

Чи мали єгипетські культу у Північному Причорномор’ї офіційний характер відповідати важко. Вже у III ст. до н. е. у Тірі, де александрійсько-єгипетський культ Серапіса та Ісіди поширився завдяки александрійським купцям чи не найраніше в усьому регіоні [80, с. 206–210], міг стояти храм присвячений цим божествам [33, с. 58]. Про існування храмів Серапіса, Ісіди, Асклепія, Гігеї та Посейдона у пер. пол. III ст. н. е. відомо з напису, знайденого на території Ольвії. Важливими у цьому плані є знахідки монет боспорської цариці Динамії із рельєфами Зевса-Амона та Серапіса.

Тим не менше, більшість артефактів вказують на приватний характер цих вірувань. Ісіда була покровителькою мореплавців [31, с. 93–96; 62, с. 40]. Часте виявлення статуеток, світильників, гем в могилах, підкреслюють хтонічну природу єгипетських божеств. Особливо це стосується покровителя малечі – Гарпократа, фігурки якого переважно трапляються у дитячих похованнях. Згідно окремих написів і ряду амулетів, Ісіда та Серапіс вважалися божествами зцілення і їхні образи могли використовуватися у лікувальній магії.

Аналогічний зміст несе у собі група дорогоцінних різьблених каменів, відома під назвою “абрасакс-геми”, які пов’язують з гностицизмом. Попри характерну для цього вчення символіку – написання імен “ΙΑΩ”, яке співзвучне юдейському “יהוה” (“Ягве”), “ΑΒΡΑΣΑΞ”, що символізувало сонячне божество у вигляді змієногої людини з головою півня або лева, а в цифровому значенні літер якого приховувалося число 365 – кількість днів у році, “ΧΝΟΥΒΙΞ” – символ змієлева, захисника від отрути та хвороб тощо, на цих гемах трапляються образи Осіріса чи Ісіди [41, с. 165–166]. Цей факт свідчить про глибоку синкретизацію єгипетських божеств, їх злиття із містицизмом, магією та астрологією, які набули популярності в пізньоримський період [32, с. 205–241].

**Загальні висновки.** Єгипетські культу у Північному Причорномор’ї та Українському степу представлені великою кількістю різномірних пам’яток. Це епіграфічні написи і сграфіто, а також бронзові, мармурові, теракотові чи кістяні статуетки або ж їхні фрагменти, глиняні світильники та частини посуду з відповідними рельєфами, вирізьблені із дорогоцінного каміння геми, золоті, срібні, бронзові та залізні персні, кістяні тессери, намистини-амулети з єгипетського фаянсу, мідні монети.

## І. ДОХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТИ

Найперше у ці регіони почали потрапляти фаянсові намистини (VI–V ст. до н. е.), які серед давньогрецького, скіфського, а згодом й сарматського населення виконували роль апотропеїв і набули великої популярності. Важливо зазначити, що на території Українського степу з єгипетських культових артефактів такі вироби трапляються до IV ст. н. е. включно.

Решта матеріалу характерна лише для Північного Причорномор'я. Виявлені там сакральні предмети засвідчують, що єгипетські вірування в їх еллінізованому варіанті поширювалися у грецьких колоніях регіону починаючи з III ст. до н. е. і побутували там до завершення античної епохи.

Попри можливий офіційний характер культів, свідченням чого може виступати карбування мідних монет із зображенням Зевса-Амона та Серапіса царицею Динамією (12/11 р. до н. е. – 7/8 р. н. е.) у Боспорському царстві чи наявність храмів Серапіса, Ісіди, Асклепія, Гігеї та Посейдона у пер. пол. III ст. н. е. в Ольвії, поклоніння єгипетським богам було радше приватним. Зокрема, до них звертались у лікувальних магічних практиках, також ці божества виступали покровителями померлих. Ісіда вважалася опікункою мореплавців.

1. Алексеева Е. Античные бусы Северного Причерноморья. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: “Наука”, 1975. Вып. Г 1-12. С. 3–94.
2. Алексеева Е. Культы Горгиипии. *Советская Археология*. Москва, 1986. № 4. С. 34–52.
3. Анохин В. Монетное дело Боспора. Киев: Наукова думка, 1986. 183 с.
4. Анохин В. Античные монеты Северного Причерноморья: каталог. Киев: Издательский дом “Стилос”, 2011. 328 с.
5. Анфимов И. Амулеты из египетского фаянса первых веков из Прикубанья. *Конференция по археологии Северного Кавказа. XII Крупновские чтения: тезисы докладов*. Москва, 1982. С. 53–54.
6. Бич О. Первые раскопки некрополя Пантикапея. *Дневник раскопок П. Дюбрюкса в 1816–1817 гг. Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1959. № 69: Некрополи боспорских городов. С. 296–321.
7. Болтрик Ю., Фиалко Е. Украшения из скифских погребальных комплексов Рогачикского курганного поля. *Старожитності степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. пр. Запоріжжя*, 2007. Т. XIV. С. 51–92.
8. Большаков А., Ильина Ю. Египетские скарабеи с острова Березань. *Вестник Древней истории*. Москва, 1988. № 3(186). С. 51–67.
9. Брабич В. Египетские мотивы в монетной чеканке Боспорского царства конца I в. до н. э. – начала I в. н. э. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва: “Наука”, 1960. Вып. II. С. 41–45.
10. Буйских С., Островерхов А. Навкратийский скарабей с античного святилища на Бейкушском мысу. *Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. – IV в. н. э.): материалы полевого семинара г. Тирасполь – с. Глинное 28–30 августа 1997. Тирасполь, 1997. С. 69–71.*
11. Бурков С. Находки фигурных форм из “египетского фаянса” и стекла эпохи раннего железного века на территории Чечни. *Археология и этнология Северного Кавказа*. Нальчик, 2014. Вып. 3. С. 45–60.

12. Бурков С. Из истории изучения амулетов и талисманов из т. н. “египетского фаянса” с территории Северного Кавказа и сопредельных областей по изданиям конца XIX – начала XXI в. (Вопросы историографии). *Из истории культуры народов Северного Кавказа*: науч. альм. Ставрополь, 2016. Вып. 8. С. 53–62.
13. Бурков С. К вопросу о роли амулетов и талисманов из “египетского фаянса” в погребальной практике населения Северного Кавказа эпохи раннего железного века. *Изучение и сохранение археологического наследия народов Кавказа. XXIX Крупновские чтения*: материалы Междунар. науч. конф., Грозный, 18–21 апреля 2016 г. Грозный, 2016. С. 136–138.
14. Бурков С., Гадалраб С. Описание амулетов из “египетского” фаянса с территории Ростовской области в печатных изданиях конца XIX – начала XXI в. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Москва, 2017. Сер.: всеобщая история. Т. 9. № 3. С. 272–288.
15. Бурков С. Амулеты и талисманы из “египетского” фаянса с территории Краснодарского края. Источники и историография. *Вестник Пермского университета*. Пермь, 2021. Вып. 1(52). С. 49–60.
16. Варнеке Б. Сераписъ на обломкѣ ольвійской посуды. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Петроградъ, 1917. Вып. 63. С. 102–105.
17. Вязьмитина М. Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка. *Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции ИИМК АН СССР 1952 г.)*. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1952. С. 220–244.
18. Вязьмітіна М. Сарматські поховання в долині р. Молочної. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1960. Т. VIII: Розкопки курганів на р. Молочній в 1951–1952 роках. С. 17–22.
19. Голенко К. Керченский клад боспорских монет конца I в. до н. э. *Нумизматика и эпиграфика*. Москва: “Наука”, 1971. Вып. IX. С. 38–50.
20. Дзнеладзе Е. Фаянсовые фигурные изделия из Молочанского могильника. *Шестая Международная Кубанская археологическая конференция*: материалы конференции. Краснодар: Экоинвест, 2013. С. 110–113.
21. Дзнеладзе Е. Египетский фаянс у поздних скифов нижнего Днепра. *Археологія і давня історія України*. Київ, 2016. Вип. 2(19). С. 68–73.
22. Дмитров Л. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–1950 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1955. Т. V. С. 111–123.
23. Зубарь В. О свинцовых зеркалах из некрополя Херсонеса. *Проблемы античной культуры*. Москва: “Наука”, 1986. С. 150–154.
24. Иванова А. Художественные изделия из дерева и кости. *Античные города Северного Причерноморья: очерки истории и культуры*. Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1955. С. 406–436.
25. Кобылина М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первых веках н. э. Москва: “Наука”, 1978. 216 с.
26. Кондаковъ Н. Греческія терракоттовыя статуэткі. Одесса, 1879. 106 с.
27. Корпус боспорских надписей. Москва – Ленинград: “Наука”, 1965. 954 с.
28. Корпусова В. Некрополь Золотое (К этно-культурной истории европейского Боспора). Киев: Наукова Думка, 1983. 184 с.
29. Косцюшко-Валюжиничъ К. Отчетъ о раскопкахъ въ Херсенесе Таврическомъ въ 1907 году. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1907. Вып. 25. С. 67–171.

## І. ДОХРИСТИЯНСЬКІ КУЛЬТИ

30. Косцюшко-Валюжинич К., Скубетовъ М. Извлечение изъ отчета о раскопкахъ въ Херсене въ 1907 году. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санкт-Петербургъ, 1911. Вып. 42. С. 1–91.
31. Кругликова И. Бронзовый бюст Изида из Горгиппии. *Краткіе сообщенія о докладахъ и полевыхъ исследованияхъ института истории матеріальной культуры*. Москва, 1971. Вып. 128: Памятники железного века на территории СССР. С. 93–96.
32. Кюмон Ф. Восточные религии в римском язычествѣ / перевод с фр. Саниной А. П. Санкт-Петербург: Евразия, 2002. 351 с.
33. Латышевъ В. Древности южной Россіи. Греческія и латинскія надписи найденныя въ южной Россіи въ 1889–1892 годахъ. *Материалы по археологіи Россіи издаваемые Императорскою Археологическою Коммисіею*. Санкт-Петербургъ, 1892. № 9. С. 1–64.
34. Латышевъ В. Двѣ ольвийскія посвятителныя надписи. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санкт-Петербургъ, 1912. Вып. 45. С. 1–8.
35. Леви Е. Материалы ольвийскаго теменоса. (Общая характеристика). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва – Ленинград: “Наука”, 1964. С. 5–26.
36. Лисицына Н. Полевые археологическіе исследования ИИМК АН СССР в 1958 г. *Советская археология*. Москва, 1959. № 2. С. 282–292.
37. Лурье С. К вопросу о происхожденіи культа христіанскихъ целителей. *Вестник Древней истории*. Москва, 1960. № 2(72). С. 96–100.
38. Матье М. Рецензія на книгу: А. Delatte et Ph. Derchain, *Les intailles magiques grecs-egyptiennes*, Paris, 1964. *Вестник Древней истории*. Москва, 1966. № 3(97). С. 206–209.
39. Мошеева О. Египетскій фаянс в Сарматскихъ погребеніяхъ Нижнего Поволжья. *Нижевольтжскій археологическій выпуск*. Волгоград, 2010. № 11. С. 147–160.
40. На розкопкахъ в Керчі археологи виявили “унікальну” статуетку. *Крим. Реалії*. URL: <https://ua.krymr.com/a/news-u-kerchi-arkheology-vyivavlyu-unikalnu-statuetku/29520645.html> (дата публікації: 2 жовтня 2018; дата звернення: 27.10.2020).
41. Неверов О. Изображенія на геммахъ-печатяхъ, металлическихъ перстняхъ и амулетахъ. *Изображенія восточныхъ божествъ в Северномъ Причерноморьѣ в первыхъ векахъ н. э.* Москва: “Наука”, 1978. С. 163–210.
42. Орешниковъ А. Обзорѣніе раскопокъ, находокъ и разные извѣстія. *Археологическія извѣстія и замѣтки издаваемыя Императорскимъ Московскимъ Археологическимъ Обществомъ*. Москва, 1894. № 2. С. 48–52.
43. Островерхов А. Фаянсовые и стеклянныя бусы в Скифії и Сарматії. *Вестник Древней истории*. Москва, 1985. № 3(174). С. 92–109.
44. Островерхов А. Стародавні “фаянси” як історичне явище у пам’яткахъ епохи бронзи – початку заліза на території Східної Європи (III – перша половина I тис. до н. е.). *Старожитності Степового Причорномор’я і Криму: XI зб. наук. пр. Матеріали конференції “Проблеми скіфо-сарматської археології Північного Причорномор’я” (До 105-річчя з дня народження Б. М. Гракова)*. Запоріжжя, 2004. С. 317–344.
45. Островерхов А. “Єгипетські фаянси” в Скіфії та їх місце в системі подібнихъ старожитностей Східної Європи (досвід комплексного аналізу). *Археологія*. Київ, 2014. № 1. С. 41–60.
46. Отчетъ Императорской Археологической коммисіи за 1891 годъ. Санктпетербургъ, 1893. 188 с.

47. Отчетъ Императорской Археологической комиссіи за 1896 годъ. Санктпетербургъ, 1898. 252 с.
48. Отчетъ Императорской Археологической комиссіи за 1907 годъ. Санктпетербургъ, 1910. 157 с.
49. Отчетъ Императорской Археологической комиссіи за 1908 годъ. Санктпетербургъ, 1912. 226 с.
50. Отчетъ Императорской Археологической комиссіи за 1909 и 1910 годы. Санктпетербургъ, 1913. 289 с.
51. Папанова В. Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской. Киев: Знання України, 2006. 278 с.
52. Пиотровский Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза. *Советская археология*. Москва, 1958. № 1. С. 20–27.
53. Покровська Є., Ковпаненко Г. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*. Київ: Видавництво АН УРСР, 1961. Т. XII. С. 129–142.
54. Полин С., Кубышев А. Скифские курганы Утлюкского междуречья (В Северно-западном Приазовье). Киев, 1997. 88 с.
55. Потоцкий С. Следы влияния эллинистических культов в Северном Причерноморье. *Палестинский сборник*. Москва, 1962. Вып. 9(72). С. 115–120.
56. Репников Н. Дневник раскопок херсонесского некрополя. *Херсонесский сборник*. Севастополь, 1927. Вып. II. С. 147–187.
57. Романченко Н. Раскопки въ окрестностяхъ Евпаторіи. *Извѣстія Императорской Археологической Комиссіи*. Санктъ-Петербургъ, 1907. Вып. 25. С. 172–187.
58. Ростовцев М. Древнія костяныя шашки с Юга Россіи. *Извѣстія Императорской Археологической Комиссіи*. Санктъ-Петербургъ, 1904. Вып. 10. С. 109–124.
59. Рыжов С. Бронзовая статуэтка Иисиды из Херсонеса. *Российская археология*. Москва, 1992. № 3. С. 206–213.
60. Сасенко В. Шляхи скарабеїв (полеміка щодо датування намистини з кургану Вознесенка-1973 на р. Молочній). *Scriptorium nostrum*. Херсон, 2018. № 1. С. 246–265.
61. Симоненко А. Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья. Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ; Нестор-История, 2011. 272 с.
62. Соколова О. Бюст Изиды из Нимфея. *Боспорское царство как историко-культурный феномен*: материалы науч. конф., декабрь 1998. Санкт-Петербург, 1998. С. 39–40.
63. Соломоник Э. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени. *Вестник Древней истории*. Москва, 1973. № 1(123). С. 55–77.
64. Стоянова А. Детские погребения из могильника Опушки. Симферополь: “Доля”, 2012. 100 с.
65. Сымонович Э. Египетские вещи в могильнике Неаполя Скифского. *Советская Археология*. Москва, 1961. № 1. С. 270–273.
66. Сымонович Э. Погребение I–II в. н. э. в с. Могильно в Подолии. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института археологии*. Москва, 1966. Вып. 107. С. 114–116.
67. Сымонович Э. Подражания амулетам из египетского фаянса в нижнем Поднепровье. *Краткие сообщения*. Москва, 1976. Вып. 145. С. 86–87.
68. Трейстер М. Боспор и Египет в III в. до н. э. *Вестник древней истории*. Москва, 1985. № 1(172). С. 126–139.

69. Тураевъ Б. Скарабеи съ о. Березани. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1911. Вып. 40. С. 118–120.
70. Тураевъ Б. Тетраконовый свѣтильникъ изъ Ольвіи (?), изображающій чету Бесовъ. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1912. Вып. 45. С. 71–75.
71. Тураевъ Б. Фигурка Имхотепа, найденная въ Кубанской области. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1913. Вып. 49. С. 128–132.
72. Ферсман А. Очерки по истории камня. В 2 т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2003. Т. 1. 304 с.
73. Ферсман А. Очерки по истории камня: в 2 т. Москва: ТЕРРА – Книжный клуб, 2003. Т. 2. 336 с.
74. Фролова Н. Монетное дело Боспора (середина I в. до н. э. – середина IV в. н. э.). Часть I: Монетное дело Боспора 49/48 г. до н. э. – 210/211 г. н. э. Москва: Эдиторал УРСС, 1997. 344 с.
75. Чеховская С. Особенности поклонения египетским богам в Северном Причерноморье в I в. до н. э. *Научный потенциал: работы молодых ученых*. Москва, 2011. № 4. С. 249–252.
76. Шауб И. Миф, культ, ритуал в Северном Причерноморье (VII – IV вв. до н. э.). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского государственного университета; Филологический факультет, 2007. 484 с.
77. Шкорпилъ В. Отчетъ объ археологическихъ раскопкахъ въ Херсонесе и его окрестностяхъ въ 1902 году. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1904. Вып. 9. С. 73–177.
78. Шкорпилъ В. Отчетъ о раскопкахъ въ г. Керчи и его окрестностяхъ въ 1903 г. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1905. Вып. 17. С. 1–76.
79. Шкорпилъ В. Отчетъ о раскопкахъ въ г. Керчи и въ ст. Таманской въ 1910 г. *Извѣстія Императорской Археологической Коммисіи*. Санктъ-Петербургъ, 1913. Вып. 47. С. 42–72.
80. Шургая И. О греко-египетскомъ культѣ в Северном Причерноморье. *История и культура античного мира*. Москва: “Наука”, 1977. С. 206–210.
81. Юргевичъ В. Два отрывка ольвийскихъ надписей. *Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей*. Одесса, 1886. Т. 14. С. 22–24.
82. Drexler W. Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern. Leipzig, 1890. 152 s.
83. Helbig W. Empreintes de camées et d’intailles antiques. Rome, 1868. 14 p.
84. Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. Petropoli, MCMXVI (1916). Vol. primum. 594 p.
85. Stanek K. Wisiory opasane odmiany wschodniej w środkowoeuropejskim Barbaricum. *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*. Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 1999. S. 331–368.
86. Touraïeff B. Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale. *Revue Archéologique*. Paris, 1911. Quatrième Série. T. 18. P. 20–35.
87. Winter F. Die antiken Terrakotten. Berlin und Stuttgart, 1903. Bd. III2: Die Typen der figürlichen Terrakotten. Teil. 2. 480 s.

### References

1. Alekseeva, E. (1975). Antichnye busy Severnogo Prichernomoria [Antique beads of the Northern Black Sea region], *Arkheologiya SSSR Svod arkheologicheskikh istochnikov*, (G 1-12), 3–94 (in Rus.).
2. Alekseeva, E. (1986). Kulty Gorgippii [Cults of Gorgippia], *Sovetskaia Arkheologiya*, (4), 34–52 (in Rus.).
3. Anokhin, V. (1986). Monetnoe delo Bospora [Coinage of the Bosphorus], Kiev: Naukova dumka (in Rus.).
4. Anokhin, V. (2011). Antichnye monety Severnogo Prichernomoria: katalog [Antique coins of the Northern Black Sea region: catalogue], Kiev: Izdatelskii dom “Stilos” (in Rus.).
5. Anfimov, I. (1982). Amulety iz egipetskogo faiansa pervykh vekov iz Prikubania [Amulets from Egyptian faience of the first centuries from the Kuban region], *Konferentsiia po arkheologii Severnogo Kavkaza, XII Krupnovskie chteniia: tezisy dokladov*, Moskva, 53–54 (in Rus.).
6. Bich, O. (1959). Pervye raskopki nekropolia Pantikapeia, Dnevnik raskopok P. Diubriuksa v 1816 – 1817 gg. [The first excavations of the necropolis of Panticapaeum, Diary of the excavations of P. Du Brux in 1816 – 1817.], *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, (69), 296–321 (in Rus.).
7. Boltrik, IU., Fialko, E. (2007). Ukrasheniia iz skifskikh pogrebalnykh kompleksov Rogachikskogo kurgannogo polia [Jewelry from the Scythian burial complexes of the Rogachik barrow field], *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria i Krymu: zb. nauk. pr.*, (14), 51–92 (in Rus.).
8. Bolshakov, A., Ilina, IU. (1988). Egipetskie skarabei s ostrova Berezan [Egyptian scarabs from Berezan Island], *Vestnik Drevnei istorii*, (3), 51–67 (in Rus.).
9. Brabich, V. (1960). Egipetskie motivy v monetnoi chekanke Bosporskogo tsarstva kontsa I v. do n. e. – nachala I v. n. e. [Egyptian motifs in the coinage of the Bosphoran Kingdom at the end of the 1st century BCE – beginning of the 1st century CE], *Numizmatika i epigrafika*, (II), 41–45 (in Rus.).
10. Buisikh, S., Ostroverkhov, A. (1997). Navkratiiskii skarabei s antichnogo sviatilishcha na Beikushskom mysu [Naucratic scarab from the ancient sanctuary on Cape Beikush.], *CHobruchskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvarskoi kultur IV v. do n. e. – IV v. n. e.: materialy polevogo seminara g. Tiraspol – s. Glinnoe 28–30 avgusta 1997*, Tiraspol, 69–71 (in Rus.).
11. Burkov, S. (2014). Nakhodki figurnykh form iz “egipetskogo faiansa” i stekla epokhi rannego zheleznoho veka na territorii Chechni [Finds of figured forms from “Egyptian faience” and glass of the Early Iron Age in Chechnya], *Arkheologiya i etnologiya Severnogo Kavkaza*, (3), 45–60. (in Rus.).
12. Burkov, S. (2016). Iz istorii izucheniia amuletov i talismanov iz t. n. egipetskogo faiansa s territorii Severnogo Kavkaza i sopedelnykh oblastei po izdaniiam kontsa XIX – nachala XXI v. (Voprosy istoriografii) [From the history of the study of amulets and talismans from the so-called. “Egyptian faience” from the territory of the North Caucasus and adjacent regions according to editions of the late 19th - early 21st centuries (Questions of historiography)], *Iz istorii kul'tury narodov Severnogo Kavkaza: nauch. alm.*, (8), 53–62 (in Rus.).
13. Burkov, S. (2016). K voprosu o roli amuletov i talismanov iz egipetskogo faiansa v pogrebalnoi praktike naseleniia Severnogo Kavkaza epokhi rannego zheleznoho veka [To the question of the role



of amulets and talismans from the “Egyptian faience” in the funeral practice of the population of the North Caucasus of the Early Iron Age], *Izuchenie i sokhranenie arkheologicheskogo nasledii narodov Kavkaza, XXIX Krupnovskie chteniia: materialy Mezhdunar. nauchn. konf.*, Groznyi, 18–21 aprelia 2016 g., Groznyi, 136–138 (in Rus.).

14. Burkov, S. Gadalrab, S. (2017). Opisanie amuletov iz egipetskogo faiansa s teritorii Rostovskoi oblasti v pechatnykh izdaniiax kontsa XIX – nachala XXI v. [Description of amulets made of “Egyptian” faience from the territory of the Rostov region in printed editions of the late 19th - early 21st centuries], *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov*, Ser. vseobshchaia istoriia, (9, 3), 272–288 (in Rus.).

15. Burkov, S. (2021). Amulety i talismany iz egipetskogo faiansa s territorii Krasnodarskogo kraia, Istochniki i istoriografiia [Amulets and talismans from the “Egyptian” faience from the territory of the Krasnodar Territory, Sources and historiography], *Vestnik Permskogo universiteta*, (1(52), 49–60 (in Rus.).

16. Varneke, B. (1917). Serapis na oblomke olviiskoi posudy [Serapis on a fragment of Olbian crockery], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (63), 102–105 (in Rus.).

17. Viazmitina, M. (1952). Sarmatskie pogrebeniia u s. Novo-Filippovka [Sarmatian burials near the village Novo-Filippovka], *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologi (po materialam konferentsii IIMK AN SSSR 1952 g.)*, Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 220–244 (in Rus.).

18. Viazmitina, M. (1960). Sarmatski pokhovannia v dolyni r. Molochnoi [Sarmatian burial in the valley of the river Molochna], *Arkheolohichni pamiatky URSS*, (VIII: Rozkopky kurhaniv na r. Molochnii v 1951–1952 rokakh), 17–22 (in Ukr.).

19. Golenko, K. (1971). Kerchenskii klad bosporskikh monet kontsa I v. do n. e. [Kerch hoard of Bosporan coins of the end of the 1st century BCE], *Numizmatika i epigrafika*, (IX), 38–50 (in Rus.).

20. Dzneladze, E. (2013). Faiansovye figurnye izdeliia iz Molochanskogo mogilnika [Faience figurines from the Molochansky burial ground], *SHestaia Mezhdunarodnaia Kubanskaia arkheologicheskaiia konferentsiia: materialy konf.*, Krasnodar: Ekoinvest, 110–113 (in Rus.).

21. Dzneladze, E. (2016). Egipetskii faians u pozdnykh skifov nizhnego Dnepra [Egyptian faience among the late Scythians of the lower Dnieper.], *Arkheolohiia i davnii istoriia Ukrainy*, (2(19), 68–73 (in Rus.).

22. Dmytrov, L. (1955). Osnovni pidsumky Izmailskoi arkheolohichnoi ekspedytzii 1949 – 1950 rr. [The main results of the Ishmael archaeological expedition of 1949-1950], *Arkheolohichni pamiatky URSS*, (V), 111–123 (in Ukr.).

23. Zubar, V. (1986). O svintsovykh zerkalakh iz nekropolia Khersonesa [On lead mirrors from the Chersonese necropolis], *Problemy antichnoi kultury*, Moskva: “Nauka”, 150–154 (in Rus.).

24. Ivanova, A. (1955). KHudozhestvennye izdeliia iz dereva i kosti [Artwork made of wood and bone], *Antichnye goroda Severnogo Prichernomoria, Ocherki istorii i kultury*, Moskva, Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 406–436 (in Rus.).

25. Kobylyna, M. (1978). Izobrazheniia vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomore v pervykh vekakh n. e. [Images of Oriental Deities in the Northern Black Sea Region in the First Centuries C.E.], Moskva, “Nauka” (in Rus.).

26. Kondakov, N. (1879). Grecheskie terakottovye statuetki [Greek terracotta figurines], Odessa (in Rus.).

27. (1965). Korpus bosporskikh nadpisei [Corpus of Bosporan inscriptions], Moskva, Leningrad: “Nauka” (in Rus.).

28. Korpusova, V. (1983). Nekropol Zolotoe (K etno-kulturnoi istorii evropeiskogo Bospora) [Necropolis Zolotoe (On the ethno-cultural history of the European Bosporus)], Kiev: Naukova Dumka (in Rus.).
29. Kostsiushko-Valiuzhinich, K. (1907). Otchet o raskopkakh v KHersenes Tavricheskom v 1907 godu [Report on excavations in Tauric Chersenes in 1907], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, (25), 67–171 (in Rus.).
30. Kostsiushko-Valiuzhinich, K., Skubetov, M. (1911). Izvlechenie iz otcheta o raskopkakh v KHersenes v 1907 godu [Extract from the report on excavations in Chersenes in 1907], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, (42), 1–91 (in Rus.).
31. Kruglikova, I. (1971). Bronzovyi biust Izidy iz Gorgippii [Bronze bust of Isis from Gorgippia], *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniikh instituta istorii materialnoi kultury*, (128), 93–96 (in Rus.).
32. Kiumon, F. (2002). Vostochnye religii v rimskom iazychestve [Eastern religions in Roman paganism], perevod s frantsuzskogo Saninoi A. P., Sankt-Peterburg: Evraziia (in Rus.).
33. Latyshev, V. (1892). Drevnosti iuzhnoi Rossii, Grecheskie i latinskie nadpisi naidennye v iuzhnoi Rossii v 1889 – 1892 godakh [Antiquities of southern Russia. Greek and Latin inscriptions found in southern Russia in 1889-1892], *Materialy po arkheologii Rossii izdavaemye Imperatorskoiu Arkheologicheskoiu Komissiei*, (9), 1–64 (in Rus.).
34. Latyshev, V. (1912). Dve olviiskie posviatitelnye nadpisi [Two Olbian dedicatory inscriptions], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, (45), 1–8 (in Rus.).
35. Levi, E. (1964). Materialy olviiskogo temenosa, (Obshchaia kharakteristika) [Materials of the Olbian temenos, (General characteristics)], *Olviia. Temenos i agora*, Moskva, Leningrad: “Nauka”, 5–26 (in Rus.).
36. Lisitsyna, N. (1959). Polevye arkheologicheskie issledovaniia IIMK AN SSSR v 1958 g. [Field archaeological research at the Institute of the History of Material Culture Academy of Sciences of the USSR in 1958], *Sovetskaia arkheologiya*, (2), 282–292 (in Rus.).
37. Lure, S. (1960). K voprosu o proiskhozhdenii kulta khristianskikh tselitelei [To the question of the origin of the cult of Christian healers], *Vestnik Drevnei istorii*, (2(72)), 96–100 (in Rus.).
38. Mate, M. (1966). Retsenziia na knigu [Book review]: A. Delatte et Ph. Derchain, *Les intailles magiques greco-egyptiennes*, Paris, 1964. *Vestnik Drevnei istorii*, (3(97)), 206–209 (in Rus.).
39. Mosheeva, O. (2010). Egipetskii faians v Sarmatskikh pogrebeniakh Nizhnego Povolzhia [Egyptian faience in the Sarmatian burials of the Lower Volga region], *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vypusk*, (11), 147–160.
40. (2018). Na rozkopkakh v Kerchi arkheolohy vyiavlyly “unikalnu” statuetku [During excavations in Kerch, archaeologists discovered a “unique” statuette], *Krym. Realii*. Retrieved from <https://ua.krymr.com/a/news-u-kerchi-arkheology-vyiavlyly-unikalnu-statuetku/29520645.html> (data publikatsii: 2 zhovtnia 2018) (in Ukr.).
41. Neverov, O. (1978). Izobrazheniia na gemmakh pechatiakh metallicheskih perstniakh i amuletakh [Images on gem seals, metal rings and amulets], *Izobrazheniia vostochnykh bozhestv v Severnom Prichernomore v pervykh vekakh n. e.*, Moskva, “Nauka”, 163–210 (in Rus.).
42. Oreshnikov, A. (1894). Obozrenie raskopok, nakhodok i raznye izvestiia [Review of excavations, finds and various news], *Arkheologicheskie izvestiia i zametki izdavaemye Imperatorskim Moskovskim Arkheologicheskim Obshchestvom*, (2), 48–52 (in Rus.).
43. Ostroverkhov, A. (1985). Faiansovye i stekliannye busy v Skifii i Sarmatii [Faience and glass beads in Scythia and Sarmatia], *Vestnik Drevnei istorii*, (3(174)), 92–109 (in Rus.).

44. Ostroverkhov, A. (2004). Starodavni “faiansy” yak istorychne yavyshe u pamiatkakh epokhy bronzy – pochatku zaliza na terytorii Skhidnoi Yevropy (III – persha polovyna I tys. do n. e.) [Ancient “faience” as a historical phenomenon in the monuments of the Bronze Age - the beginning of the Iron Age in the territory of Eastern Europe (III – first half of the 1st millennium BCE)], *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomia i Krymu*, (9), 317–344 (in Ukr.).
45. Ostroverkhov, A. (2014). “Iehypetski faiansy” v Skifii ta yikh mistse v systemi podobnykh starozhytnosti Skhidnoi Yevropy (dosvid kompleksnoho analizu) [“Egyptian faience” in Scythia and their place in the system of similar antiquities of Eastern Europe (experience of complex analysis)], *Arkheolohiia*, (1), 41–60 (in Ukr.).
46. (1893). Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1891 god [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1891], Sanktpeterburg (in Rus.).
47. (1898). Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1896 god [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1896], Sanktpeterburg (in Rus.).
48. (1910). Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1907 god [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1907], Sanktpeterburg (in Rus.).
49. (1912). Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1908 god [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1908], Sanktpeterburg (in Rus.).
50. (1913). Otchet Imperatorskoi Arkheologicheskoi komissii za 1909 i 1910 gody [Report of the Imperial Archaeological Commission for 1909 and 1910], Sanktpeterburg (in Rus.).
51. Papanova, V. (2006). Urochishche Sto mogil – nekropol Olvii Pontiiskoi [The tract of One Hundred Graves is the necropolis of Olbia Pontus], Kiev: Znaniia Ukrainy (in Rus.).
52. Piotrovskii, B. (1958). Drevneegipetskie predmety naidennye na territorii Sovetskogo Soiuza [Ancient Egyptian items found on the territory of the Soviet Union], *Sovetskaia arkheologiia*, (1), 20–27 (in Rus.).
53. Pokrovska, Ye. Kovpanenko, H. (1961). Mohylnyk bilia s. Kalantaievo [Graveyard near the village Kalantaevo], *Arkheolohiia*, (XII), 129–142 (in Ukr.).
54. Polin, S., Kubyshev, A. (1997). Skifskie kurgany Utliuiskogo mezhdurechia (V Severno zapadnom Priazove) [Scythian burial mounds of the Utlyuk interfluve (In the northwestern Azov region)], Kiev (in Rus.).
55. Pototskii, S. (1962). Sledy vliianiia ellinisticheskikh kultov v Severnom Prichernomore [Traces of the influence of Hellenistic cults in the Northern Black Sea region], *Palestinskii sbornik*, (9(72)), 115–120 (in Rus.).
56. Repnikov, N. (1927). Dnevnik raskopok khersonneskogo nekropolia [Diary of the excavations of the Kherson necropolis], *Khersonesskii sbornik Sevastopol*, (II), 147–187 (in Rus.).
57. Romanchenko, N. (1907). Raskopki v okrestnostiakh Evpatorii [Excavations in the vicinity of Yevpatorvia], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, (25), 172–187 (in Rus.).
58. Rostovtsev, M. (1904). Drevniia kostianyie shashki s Iuga Rossii [Ancient bone checkers from the South of Russia], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, (10), 109–124 (in Rus.).
59. Ryzhov, S. (1992). Bronzovaia statuetka Isidy iz Khersonesa [Bronze statuette of Isis from Chersonese], *Rossiiskaia arkheologiia*, (3), 206–213 (in Rus.).
60. Saienko, V. (2018). Shliakhy skarabeiv (polemika shchodo datuvannia namystyny z kurhanu Voznesenka-1973 na r. Molochnii) [Ways of scarabs (controversy about the dating of us truth from the mound of Voznesenka-1973 on the Molochniy river)], *Scriptorium nostrum*, (1), 246–265 (in Ukr.).

61. Simonenko, A. (2011). Rimskii import u sarmatov Severnogo Prichernomoria [Roman imports from the Sarmatians of the Northern Black Sea region], Sankt Peterburg: Filologicheskii fakultet SPbGU; Nestor Istoriia (in Rus.).
62. Sokolova, O. (1998). Biust Izidy iz Nimfeia [Bust of Isis from Nymphaion], *Bosporskoe tsarstvo kak istoriko kulturnyi fenomen: materialy nauchn. konf. dekabr 1998*, Sankt Peterburg, 39–40 (in Rus.).
63. Solomonik, E. (1973). Iz istorii religioznoi zhizni v severopontiiskikh gorodakh pozdneantichnogo vremeni [From the history of religious life in the North Pontic cities of the Late Antiquity], *Vestnik Drevnei istorii*, (1(123), 55–77 (in Rus.).
64. Stoianova, A. (2012). Detskie pogrebeniia iz mogilnika Opushki [Children’s burials from the Opushki burial ground], Simferopol, “Dolia” (in Rus.).
65. Symonovich, E. (1961). Egiptskie veshchi v mogilnike Neapolia Skifskogo [Egyptian things in the cemetery of Scythian Neapoles], *Sovetskaia Arkheologiya*, (1), 270–273 (in Rus.).
66. Symonovich, E. (1966). Pogrebenie I – II v. n. e v s. Mogilno v Podolii [Burial of the 1st – 2nd century CE in the village of Mogilno in Podolia]. *Kratkie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh instituta arkheologii*, (107), 114–116 (in Rus.).
67. Symonovich, E. (1976). Podrazhaniia amuletam iz egiptskogo faiansa v nizhnem Podneprove [Imitation of amulets from Egyptian faience in the lower Dnieper region], *Kratkie soobshcheniia*, (145), 86–87 (in Rus.).
68. Treister, M. (1985). Bospor i Egipet v III v. do n. e. [Bosporus and Egypt in the III century. BCE], *Vestnik drevnei istorii*, (1(172), 126–139 (in Rus.).
69. Turaev, B. (1911). Skarabei s o Berezani [Scarabs from Berezan Island], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (40), 118–120 (in Rus.).
70. Turaev, B. (1912). Terrakotovy svetilnik iz Olvii izobrazhaiushchii chetu Besov [Terracotta lamp from Olbia (?), depicting a couple of Beses], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (45), 71–75 (in Rus.).
71. Turaev, B. (1913). Figurka Imkhotepa naidennaia v Kubanskoi oblasti [Figurine of Imhotep, found in the Kuban region], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (49), 128–132 (in Rus.).
72. Fersman, A. (2003). Ocherki po istorii kamnia [Essays on the history of stone]: v 2 t., Moskva: TERRA – Knizhnyi klub, (1) (in Rus.).
73. Fersman, A. (2003). Ocherki po istorii kamnia [Essays on the history of stone]: v 2 t., Moskva: TERRA – Knizhnyi klub (2) (in Rus.).
74. Frolova, N. (1997). Monetnoe delo Bospora (seredina I v. do n. e. – seredina IV v. n. e.) [Coinage of the Bosporus (middle of the 1st century BCE - middle of the 4th century CE)], Chast I: Monetnoe delo Bospora 49/48 g. do n. e. – 210/211 g. n. e., Moskva: Editorial URSS (in Rus.).
75. Chekhovskaia, S. (2011). Osobennosti pokloneniia egiptskim bogam v Severnom Prichernomore v I v. do n. e. [Features of the worship of Egyptian gods in the Northern Black Sea region in the 1st century BCE], *Nauchnyi potentsial raboty molodykh uchenykh*, (4), 249–252 (in Rus.).
76. Shaub, I. (2007). Mif kult ritual v Severnom Prichernomore (VI – IV vv. do n. e.) [Myth, cult, ritual in the Northern Black Sea region (VII-IV centuries BCE)], Sankt-Peterburg: Izdatelstvo Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo universiteta; Filologicheskii fakultet (in Rus.).
77. Shkorpil, V. (1904). Otchet ob arkheologicheskikh raskopkakh v KHeronese i ego okrestnostiakh v 1902 godu [Report on archaeological excavations in Chersonese and its environs in 1902.], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (9), 73–177 (in Rus.).

78. Shkorpil, V. (1905). Otchet o raskopkakh v g Kerchi i ego okresnostiakh v 1903 g. [Report on excavations in the city of Kerch and its environs in 1903], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (17), 1–76 (in Rus.).

79. Shkorpil, V. (1913). Otchet o raskopkakh v g Kerchi i v st. Tamanskoi v 1910 g. [Report on excavations in the city of Kerch and in the village of Tamanskaya in 1910], *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Kommissii*, (47), 42–72 (in Rus.).

80. Shurgaia, I. (1977). O greko egipetskom kulte v Severnom Prichernomore [About the Greek-Egyptian cult in the Northern Black Sea region], *Istoriia i kultura antichnogo mira*, Moskva, “Nauka”, 206–210 (in Rus.).

81. Iurgevich, V. (1886). Dva otrivka olviiskikh nadpisei [Two excerpts of Olvian inscriptions], *Zapiski Imperatorskogo Odesskogo Obshchestva Istorii i Drevnostei*, (14), 22–24 (in Rus.).

82. Drexler, W. (1890). Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern [Der Cultus der aegyptischen Gottheiten in den Donauländern], Leipzig (in Ger.).

83. Helbig, W. (1868). Empreintes de camées et d’intailles antiques [Imprints of cameos and antique intaglios], Rome (in Fr.).

84. (1916). Inscriptiones antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae [Ancient Greek and Latin Inscriptions on the North Shore of the Euxine Bridge], Vol. Primum, Petropoli (in Lat.).

85. Stanek, K. (1999). Wisiory opasane odmiany wschodniej w środkowoeuropejskim Barbaricum [Belted pendants of the Eastern variety in the Central European Barbaricum], *COMHLAN. Studia z archeologii okresu przedrzymskiego i rzymskiego w Europie Środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65. rocznicę urodzin*, Warszawa: Fundacja Przyjaciół Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 331–368 (in Pol.).

86. Touraïeff, B. (1911). Objets égyptiens et égyptisants trouvés dans la Russie méridionale [Egyptian and Egyptianizing Objects Found in Southern Russia], *Revue Archéologique*, (18), 20–35 (in Fr.).

87. Winter, F. (1903). Die antiken Terrakotten [The ancient terracottas], Bd. III2: Die Typen der figürlichen Terrakotten, Teil. 2, Berlin und Stuttgart (in Ger.).